

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Meesterproef: de eindscriptie van de geschiedenisstudie

Buskes, G.; Duynhower, I.M.; Finelli, D.; Verleg, T.; Verkoren, J.

Citation

Buskes, G., Duynhower, I. M., Finelli, D., Verleg, T., & Verkoren, J. (Eds.). (2023). Meesterproef: de eindscriptie van de geschiedenisstudie. *Leidschrift*, 38(Februari (3) Meesterproef. De eindscriptie van de geschiedenisstudie), 1-93. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4198808>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4198808>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een promotie aan de Leidse Universiteit omstreeks 1650. Hendrick van der Burgh. Bron: Wikimedia Commons.

Leidschrift

Meesterproef

De eindscriptie van de geschiedenisstudie

Jaargang 38, nummer 3, november 2023

Colofon

Kernredactie:

Gerike Buskes
Ina-Maria Duynhouwer
Donato Finelli
Tim Verleg
Jan Verkoren

Redactie:

Dr. Carolien Stolte
Stijn Berger
Thomas Brinkman
Gerike Buskes
Florence Cobben
Jesse Dijkshoorn
Donna Doesborg
Ina-Maria Duynhouwer
Donato Finelli
Wouter Geerts
Wouter van der Hoff
Wouter Hofland
David Lindeboom
Marieke Nolten
Quin Nugteren
Tim Verleg
Jan Verkoren

Lay-out en kaftontwerp:

Stijn Berger
Marieke Nolten
Tim Verleg

Secretariaat:

Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
071-5277205
redactie@leidschrift.nl
www.leidschrift.nl

Zet- en drukwerk:

Leiden University Press

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C.A.P. Antunes
Dr. J. Augusteijn
Dr. M.J. Janse
Prof. dr. H.J. Paul
Prof. dr. J.S. Pollmann
Prof. dr. H. te Velde

Illustraties:

De redactie heeft getracht zoveel mogelijk bestaande auteursrechten op illustratiemateriaal te respecteren. Eventuele rechthebbenden kunnen zich wenden tot de redactie.

© 2023 Stichting Leidschrift, Leiden

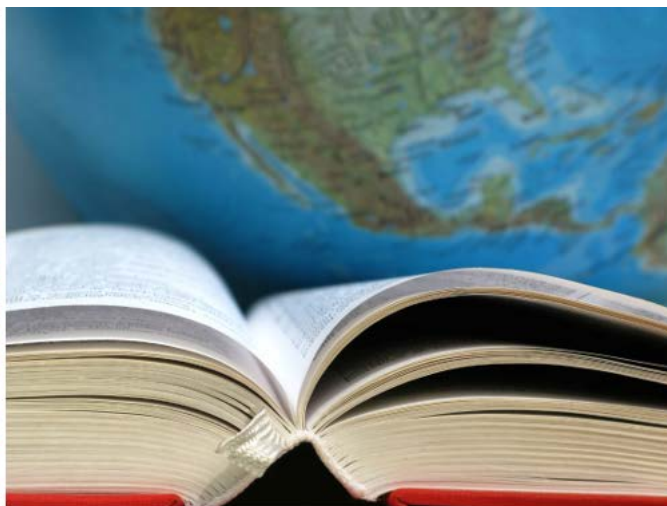
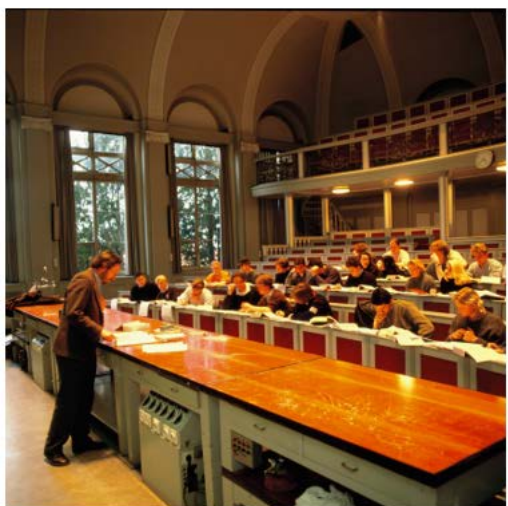
Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0923-9146. Jaargang 38, nummer 3, november 2023

Leidschrift verschijnt drie maal per jaar. Nummers zijn verkrijgbaar in fysieke en digitale vorm via www.leidschrift.nl. Prijzen vindt u elders in dit nummer. Een jaarabonnement (2023) kost €32,50,- (studenten €29,95,-). Het abonnement kan elk gewenst moment ingaan en wordt automatisch verlengd. Opzeggingen dienen drie maanden voor het verschijnen van een nieuw nummer schriftelijk te worden ingediend.

Inhoud

Redactioneel	5
Pieter Slaman	7
Ten geleide: De historische eindscriptie historisch bekeken	
Tessa Ridder	15
Regentes in een 'stadhouderloos' tijdperk	
Eden C. A. Dijkstra	33
Dominus Africae: De ontwikkeling van de cultus van Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika	
Emma Sow	53
Geroemd of verguisd, welke straatnaam is juist?	
Maarten Kolpa	71
Van den Broek, Lubbers en de positie van de minister-president	
Personalia	91
Mededelingen	93

Studeren À la Carte:

Bij ons leer je de wereld kennen

Wilt u uw kennis verbreden op universitair niveau, maar wilt u niet meteen een hele studie volgen? Dan biedt Studeren à la carte u de ideale mogelijkheid!

De Faculteit der Geesteswetenschappen is uniek in haar rijkdom op het gebied van (kunst)geschiedenis, regiostudies en taal- en letterkunde. Haar expertise en aanbod beslaan niet alleen Europa maar vrijwel de hele wereld. U als à la carte-cursist, kunt tot de verbeelding sprekende kennis opdoen, die uw kijk op de wereld aanzienlijk kan verbreden.

Studeren à la carte biedt u de mogelijkheid om cursussen te volgen op een of meerdere van de volgende gebieden:

- Communicatie en educatie
- Cultuur en geschiedenis
- Gedrag en maatschappij
- Muziek, beeldende kunst en vormgeving
- Religie en filosofie
- Taalkunde

Mogelijkheden genoeg: u heeft de keuze uit ruim 200 cursussen.

Vooropleiding is niet vereist, maar kennis op VWO-niveau en een goede leesvaardigheid in het Engels zijn wenselijk.

Voor meer informatie over de aanmeldprocedure, roosters, kosten en betaling, zie:

www.universiteitleiden.nl/onderwijs/overig-onderwijs/contract-en-aanschuifonderwijs/studeren-a-la-carte

Beste lezer,

De redactie van *Leidschrift* is zeer verheugd om dit nieuwe nummer aan u te presenteren. In dit nummer staat een thema centraal dat ook al in een eerdere jaargang de revue is gepasseerd, namelijk de Leidse geschiedeniscriptie!

Vier Leidse geschiedenisstudenten hebben met plezier hun bachelorscripties omgevormd tot een artikel, waarvan de onderwerpen bijzonder uiteenlopen: van de straatnamen in de Leidse Transvaalbuurt tot de ontwikkelingen van de culten van de goden Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika, en van het conflict tussen minister-president Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek tot de politieke rol van regentes Maria Louise van Hessen-Kassel in het tweede stadhouderloze tijdperk. Bovendien wordt in de inleiding de geschiedenis van de eindscripctie belicht. Kortom, een themanummer met een gevarieerd aanbod dat wordt verbonden door die ene overkoepelende factor: de Leidse geschiedeniscriptie.

De redactie wil alle auteurs bedanken die met hun enthousiasme deze mooie publicatie mogelijk hebben gemaakt. Eveneens willen wij van de gelegenheid gebruik maken om u, onze lezers, te bedanken voor uw blijvende steun aan *Leidschrift*.

De redactie wenst u veel leesplezier toe!

WORD LID VAN Jong KNHG

De jongerentak van dé
beroepsvereniging voor historici

**VERGROOT JE NETWERK,
BEZOEK INTERESSANTE EVENEMENTEN
EN ONTWIKKEL JE MET LEERZAME WORKSHOPS**

Student? Meld je nu aan en geniet
van **gratis lidmaatschap** tot 1 januari
2025 en kosteloze toegang tot
reguliere KNHG-congressen!

Aanmelden?

knhg.nl/studentlidmaatschap

Volg Jong KNHG:

JongKNHG

Jong_KNHG

Jong-knhg

[knhg.nl/
jong-knhg](https://knhg.nl/jong-knhg)

Ten geleide: De historische eindscriptie historisch bekeken

Pieter Slaman

Voor de één is het de ultieme kans om eigen talent en kundigheid ten toon te stellen. Voor de ander is het de zwaarste beproeving van allemaal, die als een Hercules moet worden doorstaan... of als Sisyphus als het niet lukken wil. Ik bedoel het schrijven van de eindscriptie, het sluitstuk van onze geschiedenisstudie. Het zijn de scripties die centraal staan in dit nummer van *Leidschrift*.

De scriptie is een wrede toetsingsvorm waarin de kandidaat maandenlang, meestal in eenzaamheid, moet ploeteren om zelf aangedragen problemen uit te werken en op te lossen. En als het daarbij nu alleen ging om toetsing van hetgeen tijdens de studie geleerd zou moeten zijn, was het nog tot daaraantoe, maar het gaat ook om persoonlijke karaktertrekken: volharding, zelfredzaamheid, discipline, creativiteit, welbespraaktheid. Die dingen kun je slechts in beperkte mate leren. Niet iedereen beschikt erover, niet iedereen is ervoor in de wieg gelegd. Bovendien toetst zo'n scriptie ook een aantal vaardigheden niet, hoe belangrijk we die ook vinden. Het vermogen om samen te werken, een sollicitatiebrief te schrijven of een groot publiek te bereiken blijven bijvoorbeeld volledig buiten beeld.

Waarom dan toch die eeuwige scriptie? 'Omdat die er vroeger ook al was', zegt de gemakzuchtige historicus. Het verleden is een vreemd land waar de mensen de dingen anders doen, zo leren we van L.P. Hartley, en dat geldt ook aan de universiteit.¹ Maar daar is het vaak toch een vertrouwd land, als een buurland. De eenentwintigste-eeuwse Westerse universiteit draagt heel duidelijke sporen van haar middeleeuwse oorsprong en de eindscriptie is daar één van. Of preciezer: het proefschrift is daar één van en de eindscriptie is zijn afgeleide. Deze inleiding probeert het hoe en waarom van de historische eindscriptie te verklaren vanuit haar geschiedenis.

Die middeleeuwse oorsprong is nog het makkelijkst te herkennen in de hedendaagse verdediging van de masterscriptie en vooral in de promotieplechtigheid. Beiden zijn in wezen opvoeringen van de middeleeuwse *disputatio*. Het recept is eenvoudig: er is een *defendens* die één of meer stellingen betreft en verdedigt; er zijn *opponentes* die aanvallen en de

¹ Naar de beroemde openingszin van L.P. Hartley's roman 'The Go-Between' uit 1953.

gedachtewisseling wordt geregisseerd door een voorzitter. Aan het slot werd in de premoderne tijd vaak gezocht naar een oplossing of synthese van de standpunten, een gewoonte die in onbruik is geraakt. Zo'n synthese bestond bij de gratie van een sluitend en harmonieus wereldbeeld. Uit dat paradijs is de moderne mens met al zijn fundamentele twijfels verdreven.

De *disputatio* was in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd niet alleen een toetsvorm, maar ook een collegevorm: een oefening in logica, retorica en beheersing van de stof. Lange tijd was dit een mondelinge aangelegenheid waarbij de stellingen nauwelijks op schrift werden gesteld. Halverwege de zestiende eeuw namen Jezuitische instellingen in Midden-Europa het voortouw bij de publicatie van disputaties of dissertaties met de bedoeling het gesprek een breder gehoor te geven. De protestants gekleurde universiteiten in het Noorden volgden direct en zo was het in Leiden van stond af aan heel gebruikelijk om de promotie te houden op basis van een gedrukt geschrift. Overigens moet men zich daarbij niet al teveel voorstellen. Veel vroegmoderne proefschriften in de Leidse Universiteitsbibliotheek zijn wonderbaarlijk dun en zijn vaak opsommingen van enigszins uitgewerkte stellingen in het Latijn. Daarbij is niet altijd duidelijk wie de auteur was. Het kwam voor dat de voorzitter van de *disputatio*, de hoogleraar, de stellingen inbracht en liet verdedigen door de student. Naarmate de vroegmoderne tijd vorderde, werd de *defendens* vaker als auteur vermeld en nam ook de omvang van de geschriften toe, zo stelde Scaliger-fellow Joseph Freedman vast.² Rond 1670 richtte René Descartes een disciplinaire ravage aan met zijn stelling dat niet ontzag maar twijfel de juiste houding was tegenover de klassieke auteurs. Vanaf dat moment draaide de *disputatio* steeds vaker om het betrekken van geheel nieuwe, ongekende stellingen van het soort dat wetenschapsfinancier NWO vandaag 'innovatief' zou noemen.³ Zo'n wetenschappelijke revolutie vergde heel wat meer argumentatie en overreding dan de wijsheid van eeuwen en daarmee werden de verhandelingen vermoedelijk langer.⁴ Wat wel bleef, was de disputatie zelf. De dialoog bleef immers het doel en het geschrift was daarbij een hulpmiddel. Dat doel leeft nog altijd voort. De promovendus die zich vandaag afvraagt waarom er nu ook nog een blaadje met stellingen bij

² J. S. Freedman, 'Disputations in Europe in the early modern period' in: D.D. Breimer, J.C.M. Damen, J.S. Freedman, M. Hofstede, J. Katgert, T. Noordermeer en O. Weijers, *Hora est! On dissertations. Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek* Nr. 71 (Leiden 2005) 30-50: 34.

³ NWO staat voor Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

⁴ Freedman, 'Disputations in Europe', 36.

dat proefschrift moet, kan zich bedenken dat dit velletje in de universitaire traditie belangrijker is dan al het andere schrijfwerk bij elkaar. De stelling (of these) is de kern van de zaak; het geschrift is er ‘slechts’ een uitwerking en onderbouwing van.⁵

Nu gaat dit nummer van *Leidschrift* over eindscripties en niet over proefschriften. Om de zin daarvan te begrijpen, moeten we met grote stappen langs 1815 en 1876. In het eerste jaar besloot koning Willem I dat voor dragers van de belangrijkste publieke ambten in het land fatsoenlijke diploma's nodig waren. Het ging niet langer aan om in volstreekte vrijheid literatuur op te snuiven en dan op wat stellingen te promoveren. Er moest een welomschreven examen komen dat de wereld duidelijk maakte over welke basiskennis de kandidaat beschikte. Het ging om een kandidaat voor mogelijke promotie; vandaar de naam *kandidaatsexamen*. Maar omdat zo'n promotie een vereiste werd voor de ambtsaanvaarding van predikanten, rechters, advocaten, rectoren van de Latijnse school en bepaalde geneesheren, had de buitenwereld behoefte aan een kwaliteitsgarantie in de vorm van een tussentijds mondeling examen in een keur aan vakken.

In 1876 werd dan het zaad voor de eindscriptie gestrooid met de uitvinding van het *doctoraalexamen*, dat tussen het kandidaatsexamen en de promotie geschoven werd. De reden daarvoor was opnieuw een heuse wetenschappelijke revolutie. Was het doel van de universitaire studie in 1815 nog de brede intellectuele ontwikkeling van de student geweest; inmiddels had de wetenschap een draai richting de empirie gemaakt en de cyclus die daarbij hoort is, zoals ook wij als eenentwintigste-eeuwers weten, geen kleinigheid. De studie werd een vakopleiding voor de wetenschapper; een gedegen opleiding in de praktijk van systematisch waarnemen, ordenen, theoretiseren en die theorie weer toetsen aan de waarnemingen. De universiteit begon wat neer te zien op de beroepsvoorbereiding van weleer en het wetenschappelijke werk voorop te stellen. Voortaan werd het kandidaatsexamen een toetsing van theoretische kennis over een breed vakgebied, het doctoraalexamen een toetsing van specialistische kennis en

⁵ Zowel het Organiek Besluit van 1815, de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 als het Academisch Statuut van 1921 hielden de stellingen in stand en bij de juristen kon eind negentiende eeuw zelfs op stellingen worden gepromoveerd zonder een proefschrift te schrijven. De stellingen zijn zo de enige constante factor gebleven bij de promotie. Frans van Steijn, 'Het Rectoren College 1955-heden' in: P.J. Knegtmans en L.J. Dorsman (red.), *Universiteit en identiteit. Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017) 91-115: 101.

wat basale onderzoeksvaardigheden en de promotie werd het proefstuk voor zelfstandig wetenschappelijk werk. Het is in de voorbereiding op het doctoraalexamen, in het veld van die basale onderzoeksvaardigheden, waar de eerste scripties voorzichtig opkwamen.⁶

Echte 'eindscripties' waren het in den beginne niet, in elk geval niet in de geschiedenisstudie. Een echte geschiedenisstudie was het overigens ook niet. Tot 1876 waren historische vakken onderdeel van een veel breder doctoraat in de letteren; daarna ontstond een hoofdrichting geschiedenis als onderdeel van de Nederlandse letterkunde. Het was wel wat megalomaan om het oude Rome en Napoleon te bestuderen als verschijningsvormen van Nederlandse letterkunde, zo vonden ook tijdgenoten, en mede daarom verscheen in 1921 de geschiedenis als zelfstandige studierichting.

De scripties waren aanvankelijk onderdeel van werkcolleges, een nieuwe vorm in de geschiedenisstudie die studenten vertrouwd moest maken met het ambacht van de historicus. Waar de student voor het kandidaatsexamen grote hoeveelheden literatuur moest verstouwen, kwam pas na een jaar of vier in voorbereiding op het doctoraalexamen wat onderzoekspraktijk om de hoek kijken. We moeten ons daar geen grote voorstellingen bij maken. Annie Romein-Verschoor schreef in haar memoires over haar 'praktisch college' in 1918 bij Johan Huizinga:

De kleine werkzaamheden, die daaraan verbonden waren en waaraan we maar zo'n beetje op ons eigen houtje voorttobden, kregen de grootscheepse naam van scripties, maar gingen gewoonlijk de 20 bladzijden niet te boven. Ik kreeg als opdracht een vergelijking van één figuur uit het kroniekje, ik meen Gloucester, met wat Holinshed en Shakespeare ervan gemaakt hadden. Het merkwaardige van de uitkomst was dat Shakespeare, die verondersteld wordt zijn stof uit Holinshed te hebben gehaald, een voorstelling geeft die dichter bij de Franse kroniek staat en psychologisch aanvaardbaarder leek. Zo leek het mij toen tenminste, maar ik schrijf het niet zonder beschaming op, als ik bedenk op welke uiterst magere gronden we zo'n probleem bekeken, en ook helemaal niet aangezet werden er meer bij om te halen.

⁶ J.M. Praamsma, *De universiteit als vormingsinstituut Deel I Een traditie van eeuwen. Ontwikkelingen in het academisch onderwijs tot aan de jaren zestig van de 20e eeuw* (Utrecht 2006) 17-18; W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame deel IV. De strategie van de aanpassing. De Leidse universiteit 1876-1975* (Amsterdam 2021) 36-37.

De scripties werden op college besproken - voor zover daarvoor tijd was.⁷

Romein-Verschoor volgde meer vakken waarvoor een scriptie moest worden gemaakt, zoals in de Nederlandse letterkunde bij Gerrit Kalff. Daarmee kon van een eindschrijving als *grande finale* van de studie niet gesproken worden.

Dat is begrijpelijk, want het hele doctoraalexamen was nooit als eindstation bedoeld; dat was nog altijd de promotie. Wel begon stilaan op te vallen dat steeds meer studenten nooit aan de promotie begonnen en na het doctoraalexamen op zoek gingen naar een baan. Volgens menig hoogleraar was dat iets onbestaanbaars: het was weglopen voor het eigenlijke wetenschappelijke werk begon. Het opkomend gebruik om na het doctoraalexamen de officiële titel 'doctorandus' (hij, die doctor kan worden) te gaan voeren, kon al helemaal niet op waardering rekenen. 'Een basterdtitel', was Huizinga's onverbiddelijke oordeel in 1928.⁸ Nog in 1947 ging R.P. Cleveringa ertegen tekeer:

Het ijdele misbruik van "drs" voor den naam als gold het een titel en het verkwanselen, een kwart eeuw geleden, van het praedicaat "Mr" aan wie enkel het doctoraal-examen in de rechten heeft afgelegd, zullen soms wel mede een schadelijke zelfgenoegzaamheid kweken.⁹

Het probleem dat hier speelde, was dat een groeiende meerderheid van de studenten helemaal geen wetenschappelijke carrière ambieerde. Die studie duurde toch al veel te lang. Door specialisering in de wetenschap kwamen er meer vakken en dijen studieprogramma's steeds verder uit. Mannen verloren daarnaast nog tijd aan de dienstplicht. Het duurde in de regel inmiddels wel acht jaren voor het doctoraalexamen kon worden afgelegd. Daarna vond de gemiddelde student het welletjes; het werd hoog tijd om geld te verdienen of te trouwen. Bovendien waren inmiddels mooie maatschappelijke bevoegdheden verbonden geraakt aan het doctoraalexamen, waarmee de afgestudeerde prima uit de voeten kon op de arbeidsmarkt. Minister Cals besloot in 1960 dit nobele streven te honoreren door de titel 'doctorandus'

⁷ A. Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering. Herinneringen* (Amsterdam 1971) 146-147.

⁸ J. Huizinga, 'Een insluipsel' in: *De Gids* 92 (1928) 123-125.

⁹ Rede uitgesproken door den rector-magnificus prof. mr R.P. Cleveringa bij de overdracht van het rectoraat aan prof. mr J.C. van Oven op 15 september 1947.

een wettelijke status te geven en daarmee kreeg het doctoraalexamen gewicht. Het nam voor velen de plaats in die vroeger de promotie had: de bekroning van de studie.¹⁰

Zo kon het gebeuren dat docenten wel wat meer van hun examenkandidaten gingen verwachten dan de twintig kantjes van Annie Romein-Verschoor. Alle kennis en vaardigheden die de universiteit aan haar studenten wilde meegeven, moesten nu al voor het doctoraalexamen zijn opgedaan. Uit memoires van Leidse geschiedenisstudenten uit de jaren vijftig klinkt een heel andere toon dan bij Romein-Verschoor. H.L. Wesseling, toch een man van het *understatement*, noemde zijn epistel uit 1961 een ‘vrij uitvoerige scriptie’ die over Frans militarisme ging en waarvoor hij de Parijse archieven in dook.¹¹ Cees Fasseur noemde zijn eigen scriptie uit 1964 zelfs ‘omvangrijk’, en met honderd pagina’s was dat predicaat ook wel verdiend. Toch kon van een enkele eindscriprie nog steeds niet gesproken worden. De gekozen afstudeerrichting bestond uit twee werkcolleges, elk afgesloten met een literatuurtentamen en een scriptie; twee scripties dus. Fasseur schreef er één over de Nederlands-Indische gouverneur-generaal Otto van Rees en één over Lloyd George.¹² H.L. Wesseling maakte er ook nog één over Robert Fruin.¹³ Al met al was het een grote opgave geworden, één die in de kern een beroep deed op dezelfde vaardigheden als die vereist ware voor de promotie. Een minipromotie, als het ware.

Dit was allemaal vlak voordat het hele studiesysteem grondig op de schop ging. Jaren was er gebakkeleid over de vraag hoe de meerderheid van de studenten goed voorbereid kon worden op de arbeidsmarkt. Was zo’n langdurige en diepgravende wetenschappelijke vorming nu echt nodig voor de honderdduizenden die inmiddels naar de universiteit kwamen? In 1968 besloot de landelijke commissie-Posthumus dat iedereen aan de universiteit een opleiding tot onderzoeker moest blijven krijgen, maar nu veel sneller. In vier jaren moest alles afgehandeld worden. Bovendien zouden onderzoeksvaardigheden voor het doctoraalexamen evenveel aandacht gaan krijgen als kennis. In plaats van het kandidaatsexamen kwam er nu een éénjarige propedeuse, die een kennisbasis legde en eerste oefeningen in onderzoek bevatte. Wie niet geschikt bleek voor studie, moest al na dit eerste jaar kunnen stoppen met studeren. De studie geschiedenis was in de jaren

¹⁰ P. Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* (Amsterdam 2021) 59.

¹¹ H.L. Wesseling, *Zoon en vader, vader en zoon* (Amsterdam 2008) 58-60.

¹² C. Fasseur, *Dubbelspoor. Herinneringen* (Amsterdam 2016).

¹³ Wesseling, *Zoon en vader*, 58.

zeventig één van de eerste Leidse opleidingen die zo'n selectieve propedeuse uitdacht en invoerde.¹⁴ Daarna kreeg de student op papier nog drie jaar om alles te doen, hoewel de praktijk minder streng was. Dat betekende dat er geen tijd meer was voor twee lijvige doctoraalscripties. In 1982 dwong de minister de vierjarige studie bij wet af. Met knarsende tanden legden docenten zich neer bij een flinke reductie van de studielast. Daarmee bleef een enkele eindschrijving voor het doctoraalexamen over.¹⁵

Zo is deze geschiedenis rond: de eindschrijving is een afgeleide van het proefschrift, maar is in gewicht en omvang de vroegmoderne dissertatie ruimschoots gaan overtreffen. Omdat de universitaire studie in de kern een opleiding is geworden tot wetenschappelijk onderzoeker, is het grootste gewicht gaan liggen bij een examenvorm die vooral onderzoeksvaardigheden vereist - en dat is de moderne scriptie bij uitstek. Wie er één met succes heeft geschreven, kan een grote hoeveelheid literatuur overzien, daar discussies in ontwaren en daarbij zelf een eigen standpunt innemen. De kandidaat kan primaire bronnen vinden, kritisch analyseren, ordenen en verwerken in een betoog - en schrijven natuurlijk. Het wetenschappelijk debat staat hierbij voorop zoals het dat in de *disputatio* ook al deed. Maar de empirie en het originele standpunt zijn erbij gekomen. Zo bezien is de scriptie juist een heel elegante examenvorm: de kern van de moderne geschiedwetenschap ligt erin besloten en de eeuwenoude traditie van het academisch debat. En ja, die kan wreed zijn.

Dit nummer van *Leidschrift* toont een staalkaart van verse Leidse afstudeerscripties. Bijzonder is dat in Leiden de student nog altijd een vrijwel onbeperkte ruimte heeft om een eigen onderwerp te kiezen en dat levert elk jaar opnieuw de meest gevarieerde, vaak onverwachte avonturen op. Zo ook dit nummer van *Leidschrift*, waarvoor masterstudenten hun bachelorscripties omwerkten tot een artikel. Zij nemen de lezer mee van de cultus van Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika (Eden Dijkstra), langs regentschappen van stadhoudersvrouwen in de Republiek der Nederlanden (Tessa Ridder) naar de positie van de Nederlandse minister-president ten tijde van Ruud Lubbers (Maarten Kolpa). Emma Sow onttrekt zich aan tijd en plaats en bespreekt de Zuid-Afrikaanse historische lading van

¹⁴ Bureau Onderzoek van Onderwijs Rijksuniversiteit Leiden, *Het eerstejaarswerkcollege in de sectie geschiedenis: een tussentijds verslag* (Leiden 1972); Rijksuniversiteit te Leiden, *Verslag 1971-1973* (Leiden 1974) 77.

¹⁵ Slaman, *Glazen toren*, 62-68.

straatnaamborden in de Leidse Transvaalbuurt, waarbij ook huidige bewoners aan het woord komen.

Zo gevarieerd als de thema's zijn, zo duidelijk is dat deze studenten één en hetzelfde vak hebben geleerd: dat van historicus. Duidelijk is ook dat de studenten zijn geslaagd, zowel in de wetenschappelijke proeve als in de karaktertest die 'eindscriptie' heet.

Regentes in een ‘stadhouderloos’ tijdperk

Tessa Ridder

Met de tweede feministische golf, van de jaren '60 tot de jaren '80, kwam er ook meer aandacht voor vrouwen in de geschiedenis. Op aanvraag van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen verscheen in 1982 de bundel *Vrouwen in het landsbestuur*, waar G.J. Schutte een bijdrage over Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765) voor schreef. Volgens Schutte nam Maria Louise onder de prinsessen Van Oranje ‘niet een bijzondere plaats in door buitengewone aanleg of belangstelling, door opmerkelijke karaktereigenschappen of verrichtingen’. Als ‘gouvernante’ had men niet veel meer van haar kunnen verwachten, want in het begin was ze ongeïmproviseerd en verder was ze ‘ook niet wilskrachtig’. Verder kende Schutte Maria Louise enkele persoonlijkheidstrekken toe. Zij zou ‘[v]an nature lijdelijk en tot somberheid neigend’ zijn geweest, in tegenstelling tot haar gemaal Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (1687-1711) die ‘vrolijk en opgewekt, intelligent en levendig’ was.¹ In de herinnering aan Maria Louise van Hessen-Kassel – in het Fries beter bekend als *Maaïke Muoi*, tante Marijke – staan niet haar verdiensten als regentes centraal, maar vooral haar deugdzzaamheid als vrouw en christen.²

C.A. Tamse spreekt in de inleiding op de bundel de hoop uit dat de inhoud tot inspiratie kan dienen voor een verbeterd ‘besef van de principiële gelijkheid van man en vrouw’. Men kan zich echter afvragen wat voor inspiratie tot emancipatie uit Schuttes voorstelling van het leven van Maria Louise te halen valt. Het wordt niet duidelijk op welke grond Schutte zijn uitspraken doet, aangezien er bij het artikel geen verantwoording gegeven wordt. Wel is duidelijk dat hij gegevens over haar lichamelijke achteruitgang rechtstreeks heeft overgenomen uit een levensbeschrijving die direct na haar dood in 1765

Met veel dank aan het Huygens Instituut, en in het bijzonder Ineke Huysman, voor het bieden van een stageplaats tijdens mijn Bachelor Geschiedenis en aan Jasper van der Steen voor de feedback en begeleiding tijdens het scriptieproces.

¹ G. J. Schutte, ‘Marijke Meij, Marie Louise van Hessen Kassel 1688-1765’, in: C. A. Tamse ed., *Vrouwen in het landsbestuur: van Adela van Hamaland tot en met Koningin Juliana: vijftien biografische opstellen* (’s-Gravenhage 1982) aldaar 129–146.

² Hierop is vooral de volgende publicatie van grote invloed geweest: J. A. de Chalmot, *Afkomst, godvruchtig leven en zalige dood van Hare Doorlugtigste Hoogheid Maria Louise, Princesse Douairière van Oranje en Nassau, geboren Landgravin van Hessen-Cassel etc. etc. etc. Uit echte stukken zamengesteld* (Leeuwarden: ter drukkerij van H.A. de Chalmot 1765) <<https://books.google.nl/books?id=-ZRcAAAACAAJ>>.

Leidschrift, jaargang 38, nummer 3, november 2023

verscheen en dat deze biografie in ieder geval tot inspiratie heeft gediend.³ Volgens Chalmot moet Maria Louise in drie verschillende opzichten beschouwd worden, namelijk 'of, als eene Prinsesse uit het Doorlugtig Huis van Hessen; of, als verknocht aan het Vorstelijk Huis van Oranje en Nassau; of eindelijk, als een levendig en uitmuntend Lid van Gods Kerke.' Zo wordt Maria Louise nog beschouwd als belangrijke schakel tussen twee dynastieën.⁴

Maar in de negentiende-eeuwse en vroege twintigste-eeuwse geschiedschrijving is er eigenlijk geen rol voor deze vrouw weggelegd. Dat er ondertussen meer historische literatuur over vrouwen verschenen is, wil helaas nog niet zeggen dat deze werken ook met passende aandacht voor het handelen van deze vrouwen geschreven zijn. Zo beschrijft F.J.A. Jagtenberg in zijn biografie over Maria Louise hoe zij extra taken 'bovenop haar taak als moeder' kreeg toen het stadhoudelijk gezag aan haar overgedragen werd. Dit betekende dat zij 'regentes zou zijn'. Dat vervolgens ook de magistraatsbestelling aan haar werd overgelaten is volgens Jagtenberg 'een duidelijk bewijs dat Maria Louise (...) het werk van haar overleden man en de toekomstige taak van haar zoon zou moeten gaan verrichten'.⁵ Verder licht hij nergens toe wat zij precies ging doen als regentes en hoe zij zich hierin heeft opgesteld.

Veel auteurs betwijfelen of Maria Louise überhaupt in staat was om de rechten van haar kinderen te verdedigen en te besturen in naam van de stadhouder, vlak na het overlijden van haar man. Zo roept Theodorus Jorissen in een negentiende-eeuwse publicatie uit: 'Wat had die jonge vrouw, die Hessische prinses, in de luttele maanden van haar samenzijn met Friso van deze dingen vernomen? (...) Het zal niet veel geweest zijn.'⁶ Ook Jagtenberg vraagt zich af of een 'jonge weduwe met nauwelijks bestuurservaring in een vreemd land' haar taak wel aankon, om vervolgens in te gaan op wat de mannen om haar heen voor haar deden.⁷ Zelfs in het lemma dat in het *Vrouwenlexicon* aan haar gewijd is, wordt aangenomen dat Maria Louise onvoldoende bekend zou zijn met de verhoudingen in de Republiek, omdat ze pas anderhalf jaar in het

³ Chalmot, *Maria Louise, Prinsesse Douairière van Oranje en Nassau* (Leeuwarden 1765).

⁴ Chalmot, 'Voorrede' in: *Maria Louise, Prinsesse Douairière van Oranje en Nassau*, ***5 [40–41].

⁵ F. J. A. Jagtenberg, *Marijke Meu, 1688-1765* (Amsterdam 1994) 72.

⁶ T. H. Jorissen, 'Marijken-Meu.', in: J.C. Matthes ed., *Historische Bladen*. Historische Werken (Haarlem 1912) 194–231, aldaar 200.

⁷ Jagtenberg, *Marijke Meu*, 67–69.

stadhouderlijk paleis in Leeuwarden woonde.⁸ Door dergelijke ongefundeerde aannames blijft de rol van vrouwen in het bestuur van de Republiek onderbelicht. Met aandacht voor de *agency*⁹ van vrouwen in de geschiedenis kunnen de regentschappen van stadhoudersvrouwen beter begrepen worden.

Onderzoek naar stadhoudersvrouwen

In de Nederlandse historiografie is er nog maar weinig aandacht voor de politieke rol van stadhoudersvrouwen en regentessen. Uit het overzicht van de werken die er over Maria Louise geschreven zijn, blijkt dat de meeste auteurs zich in hun onderzoek lieten leiden door hun verwachtingen van een vrouw in haar positie. Zij konden haar niet beschouwen zonder vooroordelen op basis van opvattingen over de rol van een vrouw. Haar levensloop wordt in de beschrijvingen voornamelijk ingevuld aan de hand van de functie die zij vervuld kon hebben voor de mannen om haar heen. Zo zag, volgens Schutte, de vader zijn dochter graag 'als partner in een huwelijk dat met hun stand overeenkwam' en had de man vooral een vrouw nodig 'bij wie hij wettige kinderen kon procreëren en die als geslaagde gastvrouw kon fungeren'.¹⁰ Hierdoor worden Maria Louises handelingen gewogen aan de hand van wat zij betekende voor deze mannen en is er geen ruimte om haar handelingen in haar eigen context te beschouwen.

Ook Thérèse de Hemptinne en Jan Dumolyn constateerden dat er, anno 2008, nog een tekort is aan studies naar vrouwen in de Vlaamse en Nederlandse dynastieën. Zij benadrukken 'de dominant mannelijke aanwezigheid in het bronnenmateriaal', waardoor adellijke vrouwen gemakkelijk genegeerd worden.¹¹ Jagtenberg stelt echter dat het beoordelen van gegevens over

⁸ M. Barthels, 'Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765)', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2016)

<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/HessenKassel>> [laatst gewijzigd: 17-11-2016].

⁹ *Agency* is een begrip uit de sociologie, duidend op de handelingsmogelijkheden van een individu binnen bestaande sociale structuren. Het begrip wordt vaak gebruikt om aan te tonen dat gemarginaliseerde groepen grip hadden op hun situatie en niet slechts passieve bijrollen vervulden.

¹⁰ Schutte, 'Marijke Meu', 133.

¹¹ Jan Dumolyn en Thérèse de Hemptinne, 'Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland: een

Maria Louise vooral lastig is, omdat bronnen over haar nooit goed toegankelijk gemaakt zijn.¹² Alleen al de collectie van Maria Louise in het Koninklijk Huis Archief bevat meer dan tienduizend brieven.¹³ Ook in het Huisarchief Twickel en in het Friese archief Tresoar zijn talloze brieven van en aan Maria Louise te vinden. Het accent op de mannelijke protagonisten in de familie Nassau lijkt eerder voort te komen uit een voorkeur van de onderzoekers wat betreft onderwerpskeuze dan uit de afwezigheid van bronmateriaal.

Onderzoekers gaan nog te gemakkelijk voorbij aan vrouwen in de geschiedenis, waardoor een scheefgroei in de historiografie ontstaat. Daarbij komen vervolgens ook de negatieve effecten van het perspectief waarmee vrouwen in de geschiedenis veelal beschreven worden, zoals door Schutte. Omdat het stadhouderschap een functie was die door een man bekleed werd, gaat een groot deel van de historiografie voornamelijk over de mannen die de positie innamen.¹⁴ Regentschappen, het stadhouderschap en stadhouderloze tijdperken zijn tot nu toe vooral aan de hand van mannelijke protagonisten in de geschiedenis onderzocht. Maar juist na het overlijden van een stadhouder ontstaat er een interessante situatie. Zo waren de dynastieke belangen en aanspraken waar Maria Louise de verantwoordelijkheid voor droeg aanzienlijk. Haar belangrijkste taak werd het verdedigen van de rechten van haar kinderen,

momentopname', *BMGN - Low Countries Historical Review* 123 (2008) 481–489, aldaar 487 <doi:10.18352/bmgn-lchr.6883>.

¹² Jagtenberg, *Marijke Meu*, 9–11.

¹³ Zie voor een overzicht de archiefbeschrijving van M. Bruggeman, 'Maria Louise, landgravin van Hessen-Kassel (1688-1765)', in: A. P. van Nienes en M. Bruggeman ed., *Archieven van de Friese stadhouders: inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum 2003) 294–335.

¹⁴ S. Broomhall, 'Introduction', in: *Gender, Power and Identity in the Early Modern House of Orange-Nassau* (Routledge 2016) 1–12, aldaar 1; De volgende werken zijn een greep uit het overzicht dat Broomhall en Van Gent noemen in hun voetnoten 1-8: J. J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje: een biografisch drieluik* (Zutphen 1978); C. A. Tamse en H. P. H. Jansen ed., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979); H. H. Rowen, *The Princes of Orange: The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge 1988) <doi:10.1017/CBO9780511599552>; A. Th. van Deursen, *Willem van Oranje: een biografisch portret* (Amsterdam 1995); H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1558: Een thematische biografie*. (Heerenveen 1997); L. Kooijmans, *Liefde in opdracht: het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000); J. G. Kikkert, *Maurits van Nassau* (Soesterberg 2008); W. Troost, *William III the Stadholder-king: a political biography* (Routledge 2017). Zie ook René van Stipriaan, *De zwijger: het leven van Willem van Oranje* (Querido 2021).

wiens vader door stadhouder Willem III (1650-1702) tot universeel erfgenaam was benoemd. Gezanten van de Pruisische koning Frederik I (1657-1713) verkondigden echter al voor de opening van het testament dat Frederik I de belangrijkste erfgenaam was.¹⁵ Er ontstond een erfenisstrijd die wel dertig jaar zou duren.¹⁶ Gedurende twintig jaar daarvan heeft Maria Louise zich ingezet voor de belangen van het Huis Nassau-Dietz.

Met het verdedigen van dynastieke belangen staat Maria Louise in een duidelijke traditie van vrouwelijk regentschap bij de familie Nassau-Dietz. Pauline Puppel toont aan dat Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel (1592-1642), Albertine Agnes van Oranje-Nassau (1634-1696), Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau (1666-1726) en Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765) na het overlijden van hun echtgenoot uit het Huis Nassau-Dietz steeds werden aangesteld als '*vormundschaftliche Regentinnen*'. Hiermee bedoelt Puppel dat de regentes zowel de voogdij over haar minderjarige zoon als de regering in diens naam in handen had. De regentes zorgden voor de continuïteit van de dynastie en beschermden de dynastieke aanspraken tot de erfgenaam meerderjarig werd. Gedurende diens minderjarigheid kwamen deze aanspraken nog wel eens bloot te staan aan de eisen van andere familieleden.¹⁷

Schutte is van mening dat Maria Louises inzet voor de dynastieke en politieke belangen waar zij als regentes mee te maken kreeg nooit goed genoeg is geweest. Zij zou er maar weinig in geslaagd zijn om de belangen van haar zoon in acht te nemen. Zo had ze beter haar best kunnen doen in de erfeniskwestie die speelde en betere voorwaarden voor haar zoon moeten eisen voordat ze zijn aanstelling als stadhouder in Groningen en Gelre accepteerde.¹⁸ Of ze hier ook de ruimte voor had, toont Schutte nergens aan. Om

¹⁵ De gevolgen van de aanspraken van de Pruisische koningen Frederik I en, na diens dood in 1713, Frederik-Willem I (1688-1740), staan centraal in de studie naar het Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe tot 1754: A. Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan. Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754* (Hilversum 2013).

¹⁶ Het netwerk waar de familie Nassau-Dietz gebruik van kon maken om hun aanspraken op de erfenis kracht bij te zetten, wordt uitgediept in een studie naar de Friese Nassaus door M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassaus voor hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007).

¹⁷ P. Puppel, 'Das Prinzip der Subsidiarität: Die Herrschaft der verwitweten Fürstinnen von Nassau-Dietz(-Oranien)', in: Ulrike Ilg ed., *Fürstliche Witwen in der Frühen Neuzeit: zur Kunst- und Kulturgeschichte eines Standes* (Michael Imhof Verlag 2015) 14–26.

¹⁸ Schutte, 'Marijke Meu', 141.

te kunnen beoordelen wat Maria Louise tijdens haar regentschap bereikt heeft, moet ten eerste goed bekeken worden wat haar ambitie zou kunnen zijn geweest. Als bewaker van de dynastieke belangen van het Huis Nassau-Dietz was het vooral haar taak om ervoor te zorgen dat de keuzes die zij maakte de belangen van het Huis in de toekomst niet zouden schaden. De vraag is daarom: hoe heeft Maria Louise zich ingezet voor de dynastieke en politieke belangen van het Huis Nassau-Dietz in de periode van haar eerste regentschap (1711-1732)?

Deze vraag is te beantwoorden aan de hand van de resoluties van de Staten-Generaal en de correspondentie van Maria Louise. Sinds een aantal jaar wordt bij het project 'Brieven van de Hollandse en Friese stadhoudersvrouwen 1552-1820' van het Huygens Instituut gewerkt aan de digitale ontsluiting van de brieven van stadhoudersvrouwen via *Early Modern Letters Online* (EMLO).¹⁹ Stadhoudersvrouwen stonden in contact met allerlei verschillende personen in de maatschappij. Met het ontsluiten van de correspondentie van de stadhoudersvrouwen kan ook hun netwerk in kaart gebracht worden. Dit leidt tot nieuwe kennis over de connecties en het handelen van de familie Nassau. De brieven zijn bijzonder bronmateriaal, omdat deze inzicht bieden in de overwegingen, zorgen en werkwijzen van Maria Louise en haar adviseurs. Het lastige aan dit bronmateriaal is dat het om een momentopname gaat en dat de schrijvers van de brieven sommige informatie niet opschreven, omdat zij deze bekend veronderstelden bij de lezer of deze als te precair beschouwden om schriftelijk mede te delen. Soms ook zijn brieven waarnaar verwezen wordt niet meer voor handen.

Desalniettemin is met een kleine selectie uit de enorme hoeveelheid bewaarde correspondentie van Maria Louise al te betogen dat zij als regentes actief heeft bijgedragen aan het behoud van het stadhouderschap in de Nederlanden gedurende een groot deel van het tweede 'stadhouderloze' tijdperk.

¹⁹ EMLO is een online catalogus van vroegmoderne correspondentie, een tool gecreëerd door het project *Cultures of Knowledge* van de geschiedenisfaculteit aan de Universiteit van Oxford en de *Bodleian Library*. Middels de catalogus zijn de brieven doorzoekbaar gemaakt. Tegelijk toont EMLO een link naar een uitgave of scan van de originele brief, zodat de brieven gemakkelijk bekeken kunnen worden. Voor de portal van de catalogus van de brieven van de stadhoudersvrouwen, zie: I. Huysman, ed., 'Epistolary Power: the Correspondence of the wives of William of Orange, 1552–1617, and of the wives of the Dutch and Frisian Stadtholders, 1605–1725', via: *Early Modern Letters Online*, Cultures of Knowledge, <http://emlo-portal.bodleian.ox.ac.uk/collections/?page_id=2756>, geraadpleegd 29 mei 2023.

Hier volgen twee casussen uit het eerste regentschap van Maria Louise, van 1711 tot 1732. De eerste casus gaat in op de handelingen van Maria Louise in de zaak rond de erfenis van Willem III direct na het overlijden van Johan Willem Friso in 1711. De tweede casus gaat in op de middelen die zij inzette in de zaak rond de wens tot vernietiging, mortificatie, van het markizaat van Veere in 1723.

Een retorische strategie

Over zaken rond de erfenis van Willem III stipt Schutte aan dat de Staten-Generaal kort na het overlijden van Johan Willem Friso een voorlopige verrekening van de erfenis wilden overeenkomen met de koning in Pruisen. 'De prinses, daardoor zich gepasseerd voelend, protesteerde gepikeerd en liet dat met de tegenstem van Friesland en Groningen onderstrepen.'²⁰ Schutte lijkt hier te suggereren dat het volkomen logisch is dat de Staten-Generaal en Frederik I Maria Louise niet betrokken bij het maken van een voorlopige verrekening, na het overlijden van haar man. Schutte schreef namelijk niet dát Maria Louise werd gepasseerd. Zij 'voel[de]' zich slechts gepasseerd en zou 'gepikeerd' gereageerd hebben.

De erfenis was echter niet een aangelegenheid tussen de koning in Pruisen en de Staten-Generaal, maar tussen de koning en de familie Nassau-Dietz. De Staten-Generaal waren door Willem III aangesteld als executeur-testamentair. Zo kreeg Maria Louise na het overlijden van haar man direct te maken met dit bestuursorgaan en werden haar zaken in de resoluties behandeld. In de resoluties zijn niet alleen besluiten opgenomen, maar ook binnengekomen post en memories, verhandelingen over een onderwerp, meestal over de erfeniskwestie. Het was aan de Staten-Generaal om als een neutrale scheidsrechter toe te zien op de juiste uitvoering van het testament. In principe wogen de eigen belangen van de executeur-testamentair namelijk niet mee bij het uitvoeren van een testament. De verdeling van de erfenis was een juridisch zeer gecompliceerde zaak, omdat de bepalingen in het testament van Willem III niet overeenkwamen met bepalingen uit het testament van Frederik Hendrik, waar de koning in Pruisen zich voornamelijk op beriep.²¹

²⁰ Schutte, 'Marijke Meu', 141.

²¹ Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 202–205; Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam*, 56–59; F. J. A. Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden, 1711–1751* (Nijmegen 2018) 34.

Daarom hadden de Staten-Generaal aangestuurd op onderhandelingen, tussen beide partijen. De partijen hadden tot een vergelijk kunnen komen, als Johan Willem Friso niet verdrongen was op weg naar het overleg met Frederik I en de Staten-Generaal in Den Haag.²²

Door het overlijden van Johan Willem Friso viel er acuut een gat in de Nassause vertegenwoordiging aan de onderhandelingsstafel. Hoe verliepen de onderhandelingen nu de universele erfgenaam zelf was omgekomen? Werd, zoals Jagtenberg concludeerde, de erfenis daadwerkelijk voor twintig jaar onberoerd gelaten tot Willem de zaak zelf zou kunnen regelen? Jagtenberg haalt een brief aan van Maria Louise aan de Staten-Generaal, ondertekend op 20 juli 1711. De brief werd pas op 27 juli 1711 behandeld in de Staten-Generaal, maar niet in zijn geheel overgenomen in de resoluties. In de brief presenteerde Maria Louise zich aan de Staten-Generaal als een ‘bedroefde en weêrloze Weduwe’. Jagtenberg heeft deze presentatie overgenomen en voor waar aangenomen. Hij stelt vervolgens dat de krachtige taal en steun van de Staten van Friesland er wel aan bijgedragen moet hebben dat de erfenis voor twintig jaar onberoerd gelaten werd, tot haar zoon meerderjarig zou zijn en de zaak zelf zou kunnen regelen.²³

De brief kan echter ook vanuit een ander perspectief bekeken worden: de nadruk op haar situatie als rouwende weduwe lijkt een bewuste retorische strategie. Maria Louise maakte hier gebruik van de verwachtingen die tijdgenoten van haar hadden als vrouw. Zij vroeg aandacht voor haar situatie als ‘bedroefde en weêrloze Weduwe’, ‘berooft zynde van myn Hooft en Gemaal, (...) beladen met een zorge voor een teeder kind, en zwanger (...) met een vrugt van eenige maanden’. Het opwekken van gevoelens van medelijden was niet zonder doel. Zij verzocht de leden van de Staten-Generaal om haar in bescherming te nemen en het kind dat te zijner tijd geboren zou worden ‘tot Vaders en Voorstanders’ te dienen. In de brief deed ze een beroep op ‘Christelyke medogentheit’ en vroeg ze de Heren om het kind te behoeden. Zo probeerde zij de belangen van haar ongebooren kind te beschermen. Het schrijven van de brief was daarmee naast een formaliteit ook vooral een tactische zet. Maria Louise had de medewerking van de leden van de Staten-

²² *Europische Mercurius behelzende De voornaamste zaken van Staat en Oorlog, voorgevallen in alle de Koningryken en Heerschappyyen van Europa; benevens eenige meldenswaardige tydingen uit verscheide andere Deelen der Waereld*. Tweede Deel (Leiden, Amsterdam 1711) 104–105 [428–429] <<http://books.google.com/books?vid=KBNL:UBL000064882>>, geraadpleegd 25 februari 2021.

²³ Jagtenberg, *Marijke Mev.*, 67–69.

Generaal hard nodig, want het zou zeer in haar nadeel zijn als er voor de geboorte van haar kind al besluiten zouden worden genomen. Het feit dat de brief gepubliceerd is in de *Europische Mercurius*, versterkt het idee dat hier retorische en strategische overwegingen meespeelden.²⁴

Ook de medestanders van Maria Louise maakten van deze strategie gebruik. Herman Huber, gezant van Johan Willem Friso en diens vertegenwoordiger in de onderhandelingen over de erfenis van Willem III, en landgraaf Karel van Hessen-Kassel (1654-1730), vader van Maria Louise, hadden ieder eveneens een brief aan de Staten-Generaal gestuurd. Hierin deden zij het verzoek om rekening te houden met Maria Louise en haar dochter, die in deze rouwperiode rust en medeleven verdienden.²⁵ Zelfs de Staten van Friesland besloten haar zaak te bepleiten en verzochten de Staten-Generaal in een missive, geschreven op 24 juli 1711, om geen besluit over de nalatenschap te nemen 'dat eenige atteinte soude geven aen het recht van de vrouwe Princesse Douariere en haer minderjarig kind'.²⁶ Allen hoopten dat de Staten-Generaal niet tot overhaaste beslissingen zou overgaan en zou wachten tot de Nassause partij haar aanspraken kon doen gelden. De vertegenwoordiging van de prinses aan de onderhandelingstafel moest eerst op orde komen, voor er plannen overlegd konden worden.

De Staten-Generaal gingen hier niet in mee. Omdat Frederik I in een geschil met de Staten-Generaal zijn aanspraken kracht bij kon zetten door te dreigen zich terug te trekken uit de Grote Alliantie in de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), werd het lastig voor de Staten-Generaal om neutraal te bemiddelen tussen beide partijen.²⁷ Nog voor het behandelen van de brieven van Maria Louise en de Staten van Friesland werd op 27 juli 1711 in de Staten-Generaal al een conceptverdeling voorgelegd om met Frederik I tot een overeenkomst te kunnen komen, voor hij onverrichter zake terug naar Berlijn zou reizen. De gedeputeerden in de nalatenschap zouden deze provisionele

²⁴ Nationaal Archief, Den Haag, 1.01.02 Archief Staten-Generaal (hierna NA, S-G), inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 116 (27 juli 1711); *Europische Mercurius* Tweede Deel, 156-157 [451-452].

²⁵ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 69 (16 juli 1711) en 98 (22 juli 1711).

²⁶ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 116-117 (27 juli 1711).

²⁷ H. Philippi, *Landgraf Karl von Hessen-Kassel. Ein deutscher Fürst der Barockzeit*. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen 34 (Marburg 1976) 376 [via DFGviewer van de Universiteit Marburg]; Peele, *Een uitzonderlijke erfgenaam*, 56-58.

verdeling voorleggen aan Von Hymmen, de gezant van Frederik I.²⁸ Zodoende lieten zij de zaken niet in dezelfde toestand als bij het overlijden van Johan Willem Friso.

Terwijl de Staten-Generaal besloten Von Hymmen van het plan op de hoogte te stellen om enkele goederen bij provisie toe te wijzen, wilden zij Maria Louise in het ongewisse laten, 'hopende ende vertrouwende, dat de Vrouwe Princesse Douariere van Nassau met den voorz: voorslagh mede welgenoegen sal willen nemen, ende deselve aennemen'.²⁹ Hierop klonk uit Friesland en Groningen luid protest. De Friese gedeputeerden noemden het besluit 'strijdende tegen het fatsoen, de forme en het recht het welke aen de vrouwe prinsesse Douariere als legitima Tutrix over haere minderjarige dogter gebooren is en toekomt'. Volgens de gedeputeerde uit Groningen was het besluit in strijd met de 'macht die aen eenigh Executeur ter werelt kan competeren'.³⁰ In de ogen van de Friese en Groningse gedeputeerden was het onverenigbaar dat Staten-Generaal met Von Hymmen in gesprek wilde gaan, terwijl zij zelf al stelden dat Maria Louise niet in staat zou zijn om voldoende kennis van zaken te nemen en instructies voor de voortgang van de onderhandeling te geven. Desalniettemin werd de resolutie op 28 juli 1711 goedgekeurd.³¹ Maria Louise werd geen deel gemaakt van plannen die over haar en haar familie gingen. Er werden geen onderhandelingen met haar gevoerd.

Pas enkele weken later, nadat Von Hymmen bekend had gemaakt dat de koning in Pruisen het voorstel aanvaardde, kreeg zij officieel bericht over de genomen resolutie.³² Daarbij schreven de Staten-Generaal een nadere verklaring. Natuurlijk, zo stelden zij, hadden de Staten-Generaal ook liever eerder de gedachten van Maria Louise over het plan vernomen. Maar aangezien de Pruisische koning al gauw weer zou vertrekken, hadden de Staten-Generaal niet meer de tijd gehad om zich op de hoogte te stellen van de overwegingen van de Nassause zijde. Bovendien vulden zij voor Maria Louise in dat zij te zeer aangedaan zou zijn om in een dergelijke uitvoerige en inspannende zaak een beslissing te nemen:

²⁸ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 113-116 (27 juli 1711); Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 247-248.

²⁹ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 115-116 (27 juli 1711).

³⁰ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 113-116 (27 juli 1711).

³¹ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 123-127 (28 juli 1711).

³² NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 222-224 (24 augustus 1711); Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 249.

ook ligt te begrijpen, dat haere furstelijke Doorl[uchtighey]t in de kragt van haere regtmatige afflictie niet in staet soude sijn om in een werck dat seer opereus is, genoegsame kennisse van saken te nemen en daerop de nodige authorisatie en instructie te geven in soo korten tijd als sijne Maj[estey]t hier nogh stonde te blijven³³

Het medelijden dat Maria Louise in haar brief van 20 juli 1711 nog probeerde op te wekken, had niet de beoogde uitwerking bij de Staten-Generaal. Bij de afhandeling van de erfeniskwestie wogen de belangen van Frederik I zwaarder dan die van de Nassaus voor de executeur-testamentair.³⁴

Met de steun van haar vader, die groot aanzien genoot onder de Europese adel, kon Maria Louise zich beraden.³⁵ Begin oktober 1711 kwam de landgraaf naar Leeuwarden, een maand nadat Maria Louise haar zoon ter wereld had gebracht. De landgraaf kwam waarschijnlijk niet slechts op kraambezoek bij zijn dochter, want op verzoek van Maria Louise was hij door het Hof van Friesland erkend als medevoogd en curator van zijn kleinkinderen in Friesland. De landgraaf was daarmee juridisch bevoegd om mee te denken over belangrijke zaken aan het Friese hof.³⁶ Zijn ervaring met dynastieke aangelegenheden zal van pas zijn gekomen bij het maken van een beslissing wat betreft de volgende stap in dit schaakspel.

Op 21 oktober 1711 behandelden de Staten-Generaal een brief van Maria Louise waarin zij akkoord ging met het voorstel van de Staten-Generaal om een voorlopige verdeling van de erfenis te maken, voorbehoudens de rechten van haar kinderen en enkele wijzigingen, verder toegelicht in een memorie van haar gezant Dalwigh.³⁷ De bewoording van de memorie is zorgvuldig gekozen en de tekst is scherp geformuleerd. Dalwigh schreef dat zij niet anders hadden verwacht van de Staten-Generaal, dan dat de nalatenschap in onveranderde toestand gelaten zou worden gedurende de periode van rouw en totdat er iemand aangesteld zou zijn om de belangen van de prinses en haar kinderen voor te staan. Dit niet alleen omdat gezanten van Maria

³³ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 223 (24 augustus 1711).

³⁴ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 222-224 (24 augustus 1711).

³⁵ Philippi, *Landgraf Karl von Hessen-Kassel*, 393.

³⁶ Jagtenberg, *Willem IV*, 80.

³⁷ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 488 (21 oktober 1711).

Louise en de landgraaf dit meermaals op nette wijze verzocht hadden, ‘ne-maer oock om dat de sake selfs sulcx ten uijttersten hadde vereijst.’³⁸

De verontwaardiging over het besluit van de Staten-Generaal mocht duidelijk zijn. Men achtte het niet meer dan billijk dat de Staten-Generaal de periode van rouw zou respecteren en de zaken geheel zouden laten in de status waarin deze zich bevonden voor het overlijden van Johan Willem Friso. Maria Louise en haar medestanders waren dus inderdaad ‘gepikeerd’ over de gang van zaken, maar daar was een goede reden voor. Nog voor ze ook maar enige beslissing kon nemen, werd Maria Louise buitenspel geplaatst door de Staten-Generaal. Luid protest in scherpe bewoordingen tegen dit onheuse handelen lijkt daarom gepast. Al is Maria Louise in deze zaak zelf nog maar weinig aan het woord gekomen, zij is duidelijk een van de politieke spelers in het verhaal. Ze kon daarbij gebruik maken van de steun van verschillende mensen in haar netwerk die de nodige kennis hadden om een strategie te bepalen en zelfs de Friese en Groningse Staten die haar belangen vol vuur durfden te behartigen.

Het markizaat van Veere

Dat blijkt ook uit een tweede casus rond een kwestie in Zeeland, namelijk de mortificatie van het markizaat van Veere. Het markizaat behoorde tot het privé-eigendom van de markies, in dit geval de erfgenaam van Willem III. In de Staten van Zeeland, de leenheer van deze vazal, waren echter anti-stadhouderlijke regenten van zins het markizaat te ‘devassalleren’ en dus op te heffen.³⁹ De Nassaus hadden gedacht dat het markizaat hen in een definitieve verdeling met de koning in Pruisen zou toekomen, maar zover was het nog

³⁸ NA, S-G, inv. nr. 3374, Resoluties Staten Generaal 1711, 489-490 (21 oktober 1711).

³⁹ Het markizaat omvatte naast Veere ook de stad Vlissingen, het slot Zandenburg, de heerlijkheid van Vrouwenpolder, de stad en vrijheid van Domburg en de ambachtsheerlijkheid van Zandijk. Op de heerlijkheden gold een bepaling dat zij niet onder erfenamen opgedeeld mochten worden. In 1581 kwam het markizaat in de familie van Oranje-Nassau, nadat Willem van Oranje het had aangekocht. Zie verder Simon Groenveld, ‘De Oranjes als markiezen van Veere. Hun politieke invloed in Zeeland en de stad Veere 1581-1702.’, in: Peter Blom ed., *Borsele, Bourgondië, Oranje: heren en markiezen van Veere en Vlissingen 1400-1700* (Hilversum 2009) 105–152, aldaar 105–109.

niet gekomen. Zij hadden zwaarwegende belangen bij het verdedigen van de positie van de markies. De markies van Veere had namelijk het overerfbare recht om de leden van het stadsbestuur te kiezen en de baljuw, de burgemeesters en schepenen te benoemen: regenten. Op termijn zouden daardoor voldoende regenten in de Staten van Zeeland wellicht te overtuigen zijn om weer een stadhouder aan te stellen in Zeeland. Als de Staten daadwerkelijk over zouden gaan op de voorgestelde mortificatie, zou dat de mogelijkheden voor Maria Louise om invloed voor haar zoon te vergaren zwaar beperken. Hoe kon zij voorkomen dat de gemoederen in Zeeland dusdanig hoog opliepen dat de Staten van Zeeland over zouden gaan op vernietiging van het markizaat?

Het verdedigen van de rechten van de markies voor het Nassause Huis was een serieuze politieke uitdaging waarbij Maria Louise voorzichtig moest handelen. In oktober 1711, ontving Maria Louise een brief van één van haar adviseurs, Doeke van Hemmema (1652-1721). In deze brief schreef hij dat hij door Johan Willem Friso in 1707 en 1708 met een 'secrete commissie' naar Zeeland gezonden was om met een aantal Zeeuwse regenten gedaan te krijgen dat het recht zijn loop zou hebben en 'wel principaellijck te verhinderen het pernitiëus project dat doenmaels op tapijt was om het marquisaet bij resolutie van de staeten te vernietigen'.⁴⁰ Het voorstel leidde toen niet direct tot een besluit om over te gaan op de zogenoemde 'devassallagie', maar het idee was geboren.⁴¹ Pas toen de elfjarige Willem in 1722 een aanstelling kreeg als stadhouder van Gelre, vormde dit in Zeeland een aanleiding om de mortificatie weer te bespreken. Wanneer de stadhouderlijke provincies overwicht zouden krijgen in de Staten-Generaal en de stadhouderlijke familie meer invloed zou krijgen in de Republiek, werd de kans namelijk ook groter dat

⁴⁰ Koninklijk Huis Archief, Den Haag, A28 Maria Louise, landgravin van Hessen-Kassel (1688-1765) (hierna: KHA, A28), inv. nr. 220, Brief van Doeke van Hemmema aan Maria Louise van Hessen-Kassel met betrekking tot de zaken in Veere en Vlissingen (10 oktober 1711).

<resources.huygens.knaw.nl/media/stadhoudersvrouwen/mlvanhessenkassel/A28-220_002.pdf>

⁴¹ M. van der Bijl, *Idee en interest: voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Rijksuniversiteit Utrecht, uitgegeven door Wolters-Noordhoff, Groningen 1981) 247; Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 233–234.

Willem tot stadhouder van Zeeland benoemd zou worden, tot grote schrik van de anti-stadhouderlijke Zeeuwse regenten.⁴²

Maria Louise besloot Sicco van Goslinga (1664-1731), Fries gedeputeerde ter Staten-Generaal, om advies en steun te vragen. In een brief aan hem van 2 februari 1723, schreef Maria Louise dat zij het nodig achtte zich tot de Staten-Generaal te richten, in hun functie van executeurs-testamentair over de erfenis van Willem III. Ze wilde hen vragen 'de rechten van mijn lieve kinderen tegen de onrechtmatige handelingen te beschermen', omdat men in Zeeland stappen ondernam tot het tenietdoen van de rechten van de markies, 'tot groot nadeel voor mijn lieve kinderen'.⁴³ Uit de brief, die heel formeel aan doet, blijkt vooral dat Maria Louise zich ernstig zorgen maakte over de situatie. Zowel zij als de landgraaf hadden alvast een brief aan de Staten-Generaal opgesteld waarvan kopieën waren bijgevoegd aan het schrijven aan Goslinga. Maria Louise vroeg hem, indien hij het niet nodig zou vinden wijzigingen aan te brengen, of hij ervoor kon zorgen dat de brief zo goed mogelijk ontvangen zou worden en er voldoende aandacht aan de brief besteed zou worden.⁴⁴ Maria Louise vroeg Goslinga dus niet of hij het gepast achtte om de brieven aan de Staten-Generaal aan te bieden, maar om het juiste moment voor te bereiden voor het overhandigen van de brieven. Hij zou wel kunnen inschatten of er in de Staten-Generaal veel anti-stadhouderlijke regenten aanwezig zouden zijn.

Goslinga was echter niet zo gealarmeerd als Maria Louise. In zijn antwoord op haar brief, geschreven op 6 februari 1723 stelde hij voor de brieven aan de Staten-Generaal te bewaren tot een moment waarop dit meer noodzakelijk zou zijn. Verder overlegde Goslinga met Maria Louise over met wie er in contact getreden werd, alvorens er mogelijk gevoelige informatie doorgegeven werd. Hij had mogelijk iemand gevonden wiens naam hij niet in de

⁴² Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 261.

⁴³ Huisarchief Twickel, Delden, Archief Sicco van Goslinga (hierna: Twickel, SvG), inv. nr. 925, deel 5, Brief van Maria Louise van Hessen-Kassel aan Sicco van Goslinga met verzoek om advies in zake Veere en Vlissingen (2 februari 1723). Citaat vertaald uit het frans: '*par leur qualité d'executeurs Testamentaires a protéger mes Chers Enfants contre tous les mouvements injustes, que l'on se donne dans la Province de Zeeland pour entreprendre de mortifier et d'annuler les droits du marquis de Veer et de Vlissingen, au grande prejudice de mes chers Enfants.*'

⁴⁴ Twickel, SvG, inv. nr. 925, deel 5, Brief van Maria Louise van Hessen-Kassel aan Sicco van Goslinga met verzoek om advies in zake Veere en Vlissingen (2 februari 1723).

brief durfde te noemen, voor het geval de brief door de verkeerde ogen gelezen werd.⁴⁵ Terwijl Goslinga van plan was rustig af te reizen naar Friesland, kwam hij voor een dilemma te staan toen bekend werd dat een Zeeuwse delegatie op weg was naar Den Haag. Vanwege het grote belang dat daarin lag voor de jonge prins, zou Goslinga toch liever de aankomst van een Zeeuwse delegatie afwachten.⁴⁶ Enerzijds blijkt hieruit dat de belangen van de Nassaus voor Goslinga nog zwaarder wogen dan zijn eigen zaken in Friesland, anderzijds is te concluderen dat Goslinga toch niet zo zeker was van de Zeeuwse overwegingen rond de mortificatie.

Toen besloten werd de brieven aan de Staten-Generaal toch te versturen, schreef Maria Louise de Staten van andere provincies aan met het verzoek de Zeeuwen de mortificatie af te raden. Hoewel Maria Louise niet in de Staten van provincies zitting nam en de Staten waar haar zoon tot stadhouder benoemd was niet kon bevelen hoe zij zich tegenover de Staten-Generaal dienden op te stellen, had zij wel in verschillende provincies contacten die haar wilden steunen.⁴⁷ Verder probeerde Maria Louise zoveel mogelijk van de juiste omstandigheden gebruik te maken. Binnenkort zou er een brief van de Staten van Friesland met een voor Maria Louise belangrijke inhoud aan de Staten-Generaal voorgelegd moeten worden, maar aangezien Holland die week het voorzitterschap in handen zou hebben, was het onverstandig de brief op dat moment voor te leggen. Dat kon wel eens tot een ongewenste reactie leiden.⁴⁸ Maria Louise was ervan op de hoogte dat het voorzitterschap van de Staten-Generaal wekelijks wisselde en verzocht Philip Frederik

⁴⁵ KHA, A28, inv. nr. 430, Brief van Sicco van Goslinga aan Maria Louise met advies in zake Veere en Vlissingen (6 februari 1723).

<resources.huygens.knaw.nl/media/stadhoudersvrouwen/mlvanhessenkassel/A28-430_023.pdf>

⁴⁶ KHA, A28, inv. nr. 430, Brief van Sicco van Goslinga aan Maria Louise (27 februari 1723). Citaat vertaald uit het Frans: '[...] *mes affaires domestiques m'y appellent, mais la crise dans la quelle se trouvent les affaires et le grand interest, qu'y peut avoir le jeune Prince m'agite de manière que je ne sçais pas quasi, a quoi me determiner*[...]'

<resources.huygens.knaw.nl/media/stadhoudersvrouwen/mlvanhessenkassel/A28-430_024.pdf>

⁴⁷ Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 262 en 265; zie bijvoorbeeld het antwoord van Cornelis Schajj, gedeputeerde in Groningen: KHA, A28, inv. nr. 265, Brief van Cornelis Schajj aan Maria Louise van Hessen-Kassel (7 april 1723). <resources.huygens.knaw.nl/media/stadhoudersvrouwen/mlvanhessenkassel/A28-265_007.pdf>

⁴⁸ Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 190 en 264.

Vegelin van Claerbergen hier rekening mee te houden.⁴⁹ Hieruit blijkt dat ze kennis had van de gang van zaken in de Staten-Generaal en haar handelingen daarop aanpaste.

Aan Philip Frederik Vegelin van Claerbergen zet zij een inschatting van haar kans van slagen uiteen. Naast steun uit Friesland, Groningen en Gelre, verwachtte ze nu ook steun vanuit Overijssel voor een besluit om de Staten van Zeeland de mortificatie af te raden.⁵⁰ Wat Maria Louise voorspelde gebeurde ook. Een meerderheid in de Staten-Generaal was nu van zins dat het idee van de Zeeuwse regenten om het markizaat te vernietigen geheel buitensporig was. Omdat eerst de Zeeuwse voorzitter en vervolgens ook de voorzitter van de week tevoren, een Hollandse regent, weigerden te concluderen, werd de Gelderse voorzitter van twee weken eerder, Johan van Welderen, hiertoe gevraagd.⁵¹ Door bij de juiste personen te lobbyen kon Maria Louise rekenen op de steun van een meerderheid van de provincies in de Staten-Generaal. Uiteindelijk zijn de Zeeuwse Staten na enkele jaren van discussie tijdens het regentschap van Maria Louise niet overgegaan op daadwerkelijke mortificatie.⁵²

⁴⁹ Tresoar, Leeuwarden, 323 Archief Familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (hierna Tresoar, EVC), inv. nr. 4870, Brief van Maria Louise van Hessen-Kassel aan Philip Frederik Vegelin van Claerbergen (26 juni 1723). Citaat vertaald uit het frans: *'je cruint que l'insident qui se trouve que la Hollande presidera cette semaine [...] pour cet effet je ne double point ou il faudra ce precautionnee [...] ce que vous prie de vouloir menage et je remet le tout a votre prudence et bonne direction.'*

⁵⁰ Tresoar, EVC, inv. nr. 4870, Brief van Maria Louise van Hessen-Kassel aan Philip Frederik Vegelin van Claerbergen (26 juni 1723). Citaat vertaald uit het frans: *'je veuts esperer que vous pources être en état de faire une bonne conclusion puisque il y aura quatre Provinse qui pourront conclure, car je ne doute point ou vous a informer que celle de Overijsel a prise une resolution par laquelle elle Authorise les deputte de ce confirmer aux trois autre Provinse et de conclur Avec eux ce qui est un grand Avantage.'*

⁵¹ KHA, A28 inv. nr. 293, Brief van Johan van Welderen aan Maria Louise van Hessen-Kassel met betrekking tot de zaken in Veere en Vlissingen (3 juli 1723). Johan van Welderen licht toe hoe hij geconcludeerd heeft: *'ainsi qu'on s'adressa a moy, selon la forme du gouvernement, et on me pressa de conclure avec les quatre Provinces, ce que ie n'ay pas refusé mais sans hesitation apres quelques raisonnements pourtant que eux avec le Cons: Pens: sur cette matiere, i'ajj conclu d'escrire une letter de debortation aux Etats de Zelande.'* <resources.huygens.knaw.nl/media/stadhoudersvrouwen/mlvanhessenkassel/A28-293_004.pdf>

⁵² Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 264–269.

Conclusie

Met de juiste aandacht voor de *agency* van vrouwen in de geschiedenis kunnen een hoop ongefundeerde aannames in de historiografie weerlegd worden. Om te kunnen waarderen hoe een vrouw als Maria Louise een rol en invloed had in het politieke spel rond het behoud van het stadhouderschap in de vroegmoderne Republiek is het van belang om haar handelingen voorop te stellen en deze te waarderen aan de hand van een relevante maatstaf. Hoe kon zij haar invloed doen gelden? Welke middelen had zij tot haar beschikking? Over welke kennis kon zij beschikken? Wat waren haar ambities? En met welke beperkingen had zij te maken? Al waren vrouwen in de achttiende eeuw formeel uitgesloten van bestuurlijke posities, dit wil niet meteen zeggen dat zij in het politieke domein afwezig waren of daar geen verstand van hadden.

Het beeld dat van Maria Louise geschetst is, kan al bijgesteld worden op basis van slechts enkele brieven uit de enorme hoeveelheid bewaarde correspondentie. Waar eerder altijd aangenomen werd dat Maria Louise over niet genoeg bestuurlijke kennis kon beschikken om de juiste beslissingen te nemen in een belangrijke zaak als de erfeniskwestie, is de gepikeerde reactie en het luide protest van haar medestanders over de besluitvorming van de Staten-Generaal beter te duiden met oog voor de reden van het benadrukken van een periode van rouw. Het overleg dat Maria Louise middels brieven pleegde om de mortificatie van het markizaat van Veere te voorkomen getuigt eveneens van haar inzicht in de politiek van de Staten-Generaal.

Maria Louises dynastieke en politieke ambities waren niet gering. Zij moest zorgen voor het behoud van de aanspraken van haar zoon en het beschermen van diens belangen als toekomstig stadhouder. Het moge duidelijk zijn dat zij zo een belangrijke en actieve rol had bij het beschermen van de dynastieke belangen van de familie waarin zij getrouwd was en kon rekenen op de steun van de familie waarin zij was geboren. Daarbij speelde het onderhouden van de juiste contacten in de bestuurlijke kringen waarin zij zich begaf een cruciale rol. Middels brieven kon zij zich van de steun van medestanders verzekeren en een strategie bepalen om te zorgen dat er geen besluiten genomen werden ten nadele van de rechten van haar kinderen.

Bij het lezen van haar brieven is het van belang om oog te hebben voor de retorische strategieën die vrouwen konden toepassen, zoals in de brief van Maria Louise aan de Staten-Generaal die gepubliceerd werd in de *Europische Mercurius*. Dit is één van de manieren waarop zij haar politieke invloed deed gelden. Door de publicatie van meer dan 25.000 internationale brieven uit de

archieven van het Huis van Oranje-Nassau, kunnen de retorische en politieke strategieën die de zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse stadhoudersvrouwen gebruikten verder worden onderzocht. Zo kan de politieke rol die vrouwen in het bestuur van de Republiek hebben gehad verder worden uitgelicht.

Dominus Africae: De ontwikkelingen van de cultus van Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika

E.C.A. Dijkstra

I call upon the one in whose protection are the people
and community of Carthage, whether it be a god
or a goddess, (...)
come to Rome, (...)
and may you be well disposed
to me and the Roman people and my army. If you all
should do these things so that we know and understand
them, I vow that I will make temples and games for you¹

Op deze wijze zouden de Romeinen de lokale hoofdgodheid hebben aangeroepen toen zij Carthago innamen. De belangrijkste god in Carthago was Hammon Baal, die samen met zijn vrouw Tanit bovenaan in de Punische godenhiërarchie stond. Ondanks de belofte van betere offergaven en de bouw van tempels voor hem in Rome, is Hammon Baal nooit in Rome terechtgekomen. Er was echter wel een Romeinse god die juist in Noord-Afrika terecht zou komen en in de literatuur vaak gelijkgesteld is aan Hammon Baal: Saturnus.

In dit artikel wordt gekeken naar de ontwikkelingen die de culten van de goden Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika ondergingen. Geïnspireerd door het “integration model” zoals beschreven door Leonard Curchin (afb. 1) wil ik aantonen dat bij de overgang van Hammon Baal naar Saturnus geen sprake was van een voortschrijdende transformatie van een ‘inheemse’ naar een steeds meer ‘Romeinse’ godheid, maar van een grillig en fluïde proces. Het ‘integration model’ stelt dat er binnen relaties tussen ‘Romeinse’ en ‘inheemse’ culturen geen sprake is van tegenpolen die elkaar

¹ Mijn beletseltekens. Het gehele gebed is bekend, maar door ruimtegebrek wordt het in dit artikel niet in zijn geheel geciteerd. Macrobius, *Saturnalia* III.9.7 – III.9.8, vert. R. A. Kaster (Londen 2011).

Ik wil deze voetnoot eveneens benutten om mijn dank uit te spreken aan prof. dr. L. de Lig, mijn scriptiebegeleider, die altijd de tijd neemt om mijn vragen te beantwoorden wanneer ik voor de zoveelste keer zijn kantoor binnenkom stormen en wiens adviezen onontbeerlijk waren voor de totstandkoming van dit eindproduct.

beïnvloeden, maar van een vermenging, waardoor een volledig nieuwe cultuur ontstaat. Het ‘integration model’ wordt dan ook niet in een pijltjesdiagram, maar in een venndiagram uitgedrukt, waarbij de cirkels ‘inheemse cultuur’ en ‘Romeinse cultuur’ elkaar deels overlappen, terwijl andere aspecten uitsluitend inheems of Romeins blijven.² Het beschrijven van de cultus van Saturnus in Romeins Noord-Afrika in absolute termen als ‘Romeins’ en ‘inheems’ is zinloos, omdat het ons stelt voor een onoplosbare dichotomie. Daarentegen biedt het ‘integration model’ een goed handvat om op vruchtbare wijze onderzoek te doen naar religie in de Romeinse provincies.

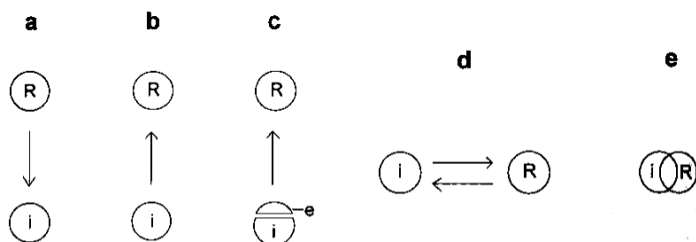

Figure 1.4 Models of Romanization, showing the roles of Roman (R) and indigenous (i) actors. Arrows indicate the direction of initiative. **a** dominance model; **b** self-Romanization model; **c** elite model (e=elite); **d** interaction model; **e** interaction model.

Afb. 1: Visuele uitwerkingen van de verschillende modellen die Curchin beschrijft.

In deze scriptie wordt gebruikgemaakt van model e. Kopie uit Curchin, *The Romanization of Central Spain*, 12.

De focus van dit artikel zal met name liggen op de 2^e eeuw v.C. tot de 4^e eeuw n.C.: vanaf de Derde Punische Oorlog, welke eindigde met de uiteindelijke Romeinse overwinning en verwoesting van Carthago, tot de periode waarin de Saturnuscultus in verval raakte. De cultus van Saturnus was in de provincies Numidia en Africa Proconsularis het prominentst aanwezig, maar ook Mauretania Tingitana en Mauretania Caesariensis worden in dit onderzoek in beschouwing genomen.³

² L. A. Curchin, *The Romanization of Central Spain* (Londen 2004) 12, 14.

³ Hoewel Brent Shaw beweert dat de cultus van Saturnus in Mauretania Tingitana niet voorkwam (B. D. Shaw, ‘Cult and Belief in Punic and Roman Africa’, in: M. R.

Een belangrijke studie binnen de historiografie van Saturnus in Afrika is *Saturne Africain* van Marcel Leglay. Dit werk kan gezien worden als het begin van de historiografische traditie over Hammon Baal/Saturnus in Noord-Afrika. Leglay beweerde dat Saturnus altijd een Afrikaanse god bleef, ondanks inspanningen van de Romeinen om dit te veranderen.⁴ Hammon Baal en Saturnus hadden verschillende namen, maar in feite was er continuïteit in religieuze uitingsvormen.

Veel academici hebben de visie van Leglay min of meer overgenomen. Wanneer Alain Cadotte ingaat op Saturnus concludeert hij dat diens cultus in feite een voortzetting was van de cultus van Hammon Baal, bedekt met een dun 'laagje romanisering'. De cultus zelf bleef volgens Cadotte 'profondément africain': ten diepste Afrikaans.⁵ Ook M'hamed-Hassine Fantar, Yann Le Bohec en Brent Shaw stellen in hun artikelen dat de cultus van Hammon Baal bleef voortbestaan: enkel de naam van de godheid veranderde in Saturnus.⁶

Deze visie vormt een interessant contrast met de opvattingen van enkele andere auteurs. Zo spreekt Serge Lancel van een culturele evolutie die afgerond was aan het einde van de 3^e eeuw n.C., toen heel Noord-Afrika geromaniseerd was.⁷ Madeleine Holder beweert dat de overgang van de Afrikaanse naar de Romeinse god totaal was en dat alle Punische aspecten

Salzman ed., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World. Volume II* (Cambridge 2013) 235-263: 248), wijst minstens één inscriptie op het tegendeel (IAM-02-02, 00365). Mauretania Tingitana is weliswaar slecht bedeed qua bewijsmateriaal voor de Saturnuscultus, maar het is er wel degelijk, al zijn het slechts enkele inscripties, M. Leglay, *Saturne Africain. Histoire* (Parijs 1966) 266.

⁴ Leglay, *Saturne Africain*, 481.

⁵ A. Cadotte, *La romanisation des dieux. L'Interpretatio romana en Afrique du Nord sous le Haut-Empire* (Leiden 2007) 62.

⁶ 'The cult of Baal Hammon, under the name of Saturn, remained present in Africa', M-H. Fantar, 'Death and Transfiguration. Punic Culture after 146 BC' in: D. Hoyos ed., *A Companion to the Punic Wars* (Oxford 2011) 447-466: 457; 'It is thus that, during the whole period that saw polytheism dominate, Ba'al Hammon remained the principal divinity of this province where he is well known under the name of Saturn', Y. Le Bohec, "'The Third Punic War". The Siege of Carthage (148 – 146 BC)' in: D. Hoyos ed., *A Companion to the Punic Wars* (Oxford 2011), 430-445: 444; 'Apart from his Latin name, this Saturn is an African creation who was the Roman-period manifestation of Ba'al Hammon, the single great deity of the previous Punic age', Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 248.

⁷ S. Lancel, *Carthage. A History*, vert. A. Nevill (Oxford 1995) 432.

van de godheid uiteindelijk verdwenen.⁸ Valentino Gasparini stelt dat de Afrikaanse goden verdwenen ‘under a more-or-less thick Roman varnish’.⁹ Volgens deze auteurs is er juist sprake van sterke ‘romanisering’ en verdwenen de Afrikaanse aspecten.

Er zijn echter ook auteurs die noch de Romeinse, noch de Afrikaanse aspecten van de godheid als dominant zien. Zo legt Andrew Wilson meer de nadruk op geografische verschillen, door te kijken naar verschillende stèles van Saturnus.¹⁰ Bruno D’andrea stelt in zijn werk dat er geen sprake is van een lineair proces van Hammon Baal naar Saturnus en dat er naast veel continuïteit en voortgang ook sprake is van discontinuïteit en breuk.¹¹ Natalie Mendes kijkt in haar dissertatie vooral naar de dialoog die plaatsvond tussen de Romeinse, Fenicische en Afrikaanse culturen, in plaats van te denken in een dichotomie tussen ‘Romeinse’ en ‘inheemse’ cultuur.¹² Deze invalshoeken passen beter bij de insteek die ik in dit artikel ook tracht te volgen.

In deze bijdrage zal met name aandacht besteed worden aan antieke literatuur, inscripties en archeologisch materiaal. In Noord-Afrika is met name veel epigrafisch materiaal teruggevonden.¹³ Maar hoewel er veel

⁸ ‘Ba’al Hammon underwent the process known as *interpretatio romana*, whereby Romans equated the Punic god with their god, Saturn. As the dominant language changed from Punic/Neo-Punic to Latin, the name Ba’al Hammon was replaced in dedications with ‘Saturn’, and his portrayal transitioned into a more Roman style, eventually replacing the Punic characteristics of the god’, M. Holder, *Animal Conceptualization in Punic, Neo-Punic, and Roman North Africa. A Re-Interpretation of Sanctuary Materials from the Cults of Ba’al Hammon and Tanit* (Dissertatie Anthropology, Trent University, Ontario 2013) 11.

⁹ V. Gasparini, ‘Tracing Religious Change in Roman Africa’ in: R. Raja en J. Rüpke eds., *A Companion to the Archeology of Religion in the Ancient World* (Chichester 2015) 478-488: 481.

¹⁰ A. Wilson, ‘Romanizing Baal: The Art of Saturn Worship in North Africa’ in: M. Sanader e.a. eds., *Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art, Zagreb 2003* (Zagreb 2005) 403-408: 408.

¹¹ B. D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne, continuité et transformation des lieux et des cultes (IIIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle apr. J.-C.)’, *HAL* (2017) halshs-01464795: 6.

¹² N. Mendes, *African Saturn in Late Antiquity* (Dissertatie Classics and Ancient History, University of Sydney, Sydney 2021) 70.

¹³ Voor meer informatie over het type bronnen per provincie, zie: Leglay, *Saturne Africain*, 54-57.

Fenicische en Punische inscripties bekend zijn, geven deze weinig details over de inhoud van religieuze gebruiken.¹⁴ Bovendien komt 97% van alle epigrafische bronnen uit de omgeving van Carthago.¹⁵ De vraag is of we op basis hiervan een volledig geografisch beeld kunnen schetsen. Daarnaast zijn de inscripties erg lastig te dateren. Dit heeft te maken met onduidelijke opgravingspraktijken, waardoor de oorspronkelijke context veelal verloren is gegaan en datering enkel op basis van stijlverschillen plaatsvindt.¹⁶ Ook archeologische bronnen zijn niet probleemloos. Zo bouwde men in de pre-Romeinse periode met vergankelijk materiaal, zoals hout, en zijn er dus weinig archeologische overblijfselen van de cultus van Hammon Baal gevonden.¹⁷

Ook de antieke literatuur is niet zonder problemen. Zo zijn alle antieke en aan ons overgeleverde teksten geschreven vanuit een Romeins perspectief, waardoor een Afrikaans perspectief moeilijk te vinden is. De latere christelijke werken vormen ook geen ideale bronnen, aangezien christelijke auteurs er baat bij hadden de 'heidense' Saturnuscultus zo negatief mogelijk af te schilderen.

De primaire bronnen zijn kortom vanwege verschillende redenen problematisch te noemen. Maar zoals vaker het geval is binnen oude geschiedenis, zal ook in dit artikel het nut van de primaire bronnen niet zozeer liggen in de teksten an sich, maar met name in deducties en analyses die op basis van de bronnen gedaan kunnen worden. Zo zijn bijvoorbeeld de werken van de christelijke auteurs nuttig ondanks hun sterke propagandistische doeleinden, omdat ze ons wel tonen wat voor argumenten de christenen in hun polemieken gebruikten tegen de Saturnuscultus en hoe deze gezien werd door tijdgenoten.

¹⁴ R. J. Clifford, 'Phoenician Religion', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279 (1990) 55-64: 55.

¹⁵ P. C. Schmitz, 'Phoenician-Punic Religion', in: M. R. Salzman ed., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World* (Cambridge 2013) 205-234: 209.

¹⁶ Wilson, 'Romanizing Baal', 403.

¹⁷ Holder, *Animal conceptualization*, 19.

De Baal van Carthago

De god Baal kent een lange geschiedenis. Zo komt de naam 'Baal' in het Oude Testament al voor als tegenhanger van JHWH.¹⁸ Voor de doeleinden van dit artikel is het echter niet noodzakelijk of nuttig om verder te kijken dan de Baal-cultus in de Fenicische religie. We kunnen ons afvragen welke religieuze functies Hammon Baal had in de traditionele Noord-Afrikaanse religie in de pre-Romeinse periode, vóór 146 v.C.

In de Fenicische steden was er altijd één goddelijk paar dat bovenaan stond in de godenhiërarchie.¹⁹ Dat godenpaar bestond uit een god met de titel *Baal* (B'L in het Punisch) en een godin met wie hij geassocieerd werd, een *Baalat*.²⁰ 'Baal' was dus niet één god, maar een titel die aangaf dat een god bovenaan in de lokale godenhiërarchie stond. Met behulp van een epitheton²¹ werden de verschillende Baals van elkaar onderscheiden. Iedere stad had een eigen, lokale versie van Baal.²²

Fenicische handelaren stichtten verschillende handelsposten in het Westen, onder andere in Carthago in 814 v.C. In de 6^e eeuw v.C. maakte Carthago zich steeds verder los van de Fenicische invloed en begon het een eigen invloedssfeer in Noord-Afrika op te bouwen. De Fenicische traditie om een goddelijk paar bovenaan in de godenhiërarchie te stellen bleef bestaan. Dat goddelijk paar werd Hammon Baal en de godin Tanit.

¹⁸ "En het geschiedt zodra Gideon gestorven is dat de kinderen Israëls omkeren en achter de baäls aan hoereren; zij stellen zich Baäl Berit aan als god.", *Richteren* 8.33 vert. P. Oussoren, *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament* (Vught 2004); "is er soms geen god in Israël dat ge heengaet om een vraag te stellen bij Baäl Zeboeb, - de god van Ekron? – daarom, zó heeft gezegd de Ene: het bed waar je opgeklommen bent, daarvan zul je niet afdalen, want sterven, ja sterven zul je!", *II Koningen* 1.3-1.4, vert. P. Oussoren, *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament* (Vught 2004).

¹⁹ C. Bonnet, 'The Religious Life in Hellenistic Phoenicia: 'Middle Ground' and New Agencies' in: J. Rüpked., *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean* (Oxford 2013) 41-57: 44-47.

²⁰ G. Markoe, *Phoenicians* (Berkeley, CA 2000) 116.

²¹ Een epitheton (ἐπίθετον, 'het erbij geplaatste' in het Oudgrieks) is een toevoeging aan een naam, bijvoorbeeld om een persoon/god te onderscheiden van een andere persoon/god met dezelfde naam, of om een positieve (en in enkele gevallen negatieve) eigenschap te benadrukken.

²² Ibidem, 117.

Hoewel er veel stèles aan Hammon Baal gewijd zijn, geven deze weinig informatie over het werkterrein van de god. Zijn associaties zijn enigszins vaag en pluriform: hij wordt gezien als zonnegod, stormgod, hemelgod, landbouwgod, god van de onderwereld, et cetera.²³ De stier, de ram en de leeuw worden in antiek bronmateriaal geassocieerd met Hammon Baal en met zijn vrouw Tanit.

In bronnen van de periode vóór de 3e eeuw v.C. staat Hammon Baal bijna nooit antropomorf²⁴ afgebeeld. Het is bijvoorbeeld opvallend dat vaak niet Hammon Baal zelf, maar diens aanbidder centraal staat. Deze wordt afgebeeld met voedsel of een palmtak in de handen, terwijl Hammon Baal aan de bovenkant van de stèle als maansikkel wordt weergegeven.²⁵ Tekst komt op deze stèles nauwelijks voor en als dit wel het geval is, gaat het om korte teksten waarin opgetekend staat dat iemand een offer aan Hammon Baal heeft gebracht. Pas onder Griekse invloed werd het antropomorf afbeelden van goden steeds gebruikelijker.²⁶

Heiligdommen voor Hammon Baal werden meestal op open vlaktes opgericht.²⁷ In het binnenland gebeurde dit vaak op heuvels net buiten een nederzetting en in kustgebieden in de buurt van de zee. Aangezien men in de pre-Romeinse periode enkel met hout bouwde, is er van de tempels van Hammon Baal weinig archeologisch materiaal overgebleven. Wel is er een tempelcomplex uit de late 3^e of vroege 2^e eeuw v.C. ontdekt in Carthago dat hoogstwaarschijnlijk aan Hammon Baal gewijd was. Ook is er een huisheiligdom in de vorm van een doopvont gevonden, waar het teken van Hammon Baal op staat (een cirkel met daarin een kruis).²⁸ Verder zijn er geen heiligdommen teruggevonden die (mogelijk) aan Hammon Baal gewijd waren.

Over het bestaan van festivals is eveneens weinig bekend. Porphyrius maakt melding van een festival in Carthago.²⁹ Daarnaast schrijft Diodorus van Sicilië dat er in Carthago, voordat de stad viel, veel festivals en offerfeesten gehouden werden ter ere van Kronos.³⁰ Mogelijk wordt met deze

²³ Lancel, *Carthage*, 197.

²⁴ D.w.z. in menselijke gedaante.

²⁵ Wilson, 'Romanizing Baal', 403.

²⁶ D'andrea, 'De Baal Hammon à Saturne', 14.

²⁷ Holder, *Animal conceptualization*, 18-19.

²⁸ Markoe, *Phoenicians*, 136.

²⁹ Holder, *Animal conceptualization*, 19, 24.

³⁰ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* V.66.5, vert. C. H. Oldfather (Londen 1939).

Kronos de gehelleniseerde versie van Hammon Baal bedoeld. Lang voor de komst van de Romeinen in Noord-Afrika, rond de 5^e eeuw v.C., vond er namelijk al een proces van syncretisering plaats tussen Hammon Baal en de Griekse god Kronos, zodat Hammon Baal bij Griekse en Romeinse schrijvers mogelijk eerder bekend stond als de Carthaagse Kronos.³¹ Archeologisch onderzoek wijst uit dat geofferde lammeren tot vier weken oud waren. Aangezien lammeren voornamelijk in de lente geboren worden, kan geconcludeerd worden dat de offers in de pre-Romeinse periode allemaal rond dezelfde tijd plaatsvonden. Er was dus hoogstwaarschijnlijk inderdaad sprake van een gemeenschappelijk offerfestival.³²

Stèles zijn wel veelvuldig teruggevonden. Wanneer er tekst op staat, bevatten ze meestal de naam van de god waaraan geofferd werd, de naam van degene die offerde en diens (groot)vader. Soms volgen nog de woorden 'omdat hij zijn stem hoorde (en hem zegende)'. Een schoolvoorbeeld van een inscriptie is: 'Aan de dame aan Tanit gelaat van Baal en aan de heer aan Baal Hammon welke Arisham van Bod'ashtart zoon van Bodeshmun zwoer want hij hoorde zijn stem en zegende hem'.³³

Daarnaast kunnen we ons dankzij afbeeldingen op stèles een beeld vormen van de typen offergaven die geschonken werden. Men schonk vooral voedsel als cakes of fruit. Daarnaast werden wierook en parfum geofferd. Deze parfum werd bewaard in een speciaal type flesje, een *unguentarium*. Ook werden veel verschillende soorten dieren voor de god geslacht: van stieren tot duiven.³⁴ Volgens Shelby Brown kon een dier eventueel geofferd worden als substituut voor een kind.³⁵

Zo komen we bij het meest beruchte aspect van de cultus van Hammon Baal: het kinderoffer. Deze traditie zou door de Feniciërs naar

³¹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 25; Holder, *Animal conceptualization*, 11. Diodorus van Sicilië schreef in de eerste eeuw v.C. dat Kronos in zowel Rome als Carthago aanbeden werd, Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* V.66.4-V.66.5.

³² G. Schörner, 'Neue Bilder für alte Rituale: die Saturn-Stelen als Kultmedien im römischen Nordafrika' in: O. Hekster, S. Schmidt-Hofner en C. Witschel eds., *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire* (Heidelberg 2009) 285-306: 294.

³³ Pu7.125293, opgehaald uit C. Mendleson, *Catalogue of Punic Stelae in the British Museum* (Londen 2003). Vertaald uit het Engels.

³⁴ Holder, *Animal conceptualization*, 22.

³⁵ S. Brown, *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in their Mediterranean Context* (Dissertatie Classical Archaeology, Indiana University, Bloomington 1986) 85.

Noord-Afrika zijn meegenomen.³⁶ Het ritueel werd meestal uitgevoerd in tijden van crisis.³⁷ Diodorus van Sicilië beweert bijvoorbeeld dat de Carthaagse Himilcar in de Grieks-Punische oorlogen in 406 v.C. een jongen schonk aan Kronos toen men aan de verliezende hand was.³⁸ Gemiddeld zouden er in Carthago alleen al jaarlijks honderd kinderoffers gebracht zijn.³⁹ Het overkopen van kinderen uit arme gezinnen door rijke mensen die hun eigen kinderen niet wilden opgeven, blijkt een mogelijkheid te zijn geweest.⁴⁰ Verder is er niets bekend over de kinderen zelf, behalve dat ze tussen de nul en vier jaar oud waren.⁴¹

De antieke auteur Philo van Byblos stelt in zijn *Fenicische geschiedenis* dat kinderen aan Kronos geofferd werden volgens een geheim ritueel.⁴² Aan dit ritueel zou een heel spektakel vooraf zijn gegaan, waarbij wierook gebrand werd en plengoffers gebracht werden door priesters.⁴³ Het weeklaag van de ouders werd door harde muziek overstemd terwijl de kelen van de kinderen doorgesneden werden. Verder zou er een speciaal bronzen beeld van Hammon Baal met uitgestrekte armen in Carthago gestaan hebben. Kinderen werden op de uitgestrekte armen van het beeld geplaatst en rolden hier vervolgens vanaf in een put met vuur.⁴⁴

Er bestaat nog steeds twijfel over de vraag of dit soort offerpraktijken daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Zo is wel geopperd dat de verhalen over kinderoffers voortkwamen uit retoriek van Carthago's vijanden: eerst de Grieken en later de Romeinen.⁴⁵ Historici hebben ook wel geopperd dat levende kinderen niet werden geofferd aan Hammon Baal en Tanit, maar dat

³⁶ Markoe, *Phoenicians*, 135.

³⁷ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 33; Clifford, 'Phoenician Religion', 58.

³⁸ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XIII.86.3.

³⁹ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 241.

⁴⁰ E.g. Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XX.14.4-XX.14.5; Plutarchus, *De superstitione* 171.C-171.D, vert. F. C. Babbitt (Londen 1928).

⁴¹ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 34-35.

⁴² Philo van Byblos, *Fenicische geschiedenis* 44, vert. H. W. Attridge en R. A. Oden (Washington 1981).

⁴³ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 236.

⁴⁴ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XX.14.6-XX.14.7.

⁴⁵ Holder, Animal conceptualization, 32.

de lichamen van doodgeboren en geaborteerde baby's ritueel verbrand werden en zo werden 'teruggeven' aan de god.⁴⁶

In 2013 hielden historicus Paolo Xella e.a. echter een overtuigend pleidooi vóór de kinderoffertheorie. Zo vormt de as van dieren een probleem: waarom werd deze vermengd met die van gestorven kinderen als het niet ging om een rituele offerverbranding? Daarnaast is in inscripties duidelijk sprake van een 'do ut des'-achtig motief⁴⁷: 'omdat hij zijn stem hoorde en hem zegende' (*k'sm'ql' brk'*)/'omdat hij de stem van zijn woorden hoorde' (*k'sm'ql' dbrj*): Hammon Baal wordt bedankt in votiefteksten.⁴⁸ Xella e.a. vragen zich af wat voor zin het had om dit soort teksten op een kindergrafsteen te schrijven: het is niet plausibel dat men het overlijden van een kind zag als zegen. Een logischere conclusie is dat het kind werd geofferd in ruil voor hulp van Hammon Baal.

Het idee dat al het literaire bewijsmateriaal volledig verzonnen is door vijanden van Carthago, is derhalve vergezocht. Desalniettemin is het belangrijk om aandacht te vestigen op enkele kwesties die tot nu toe onderbelicht zijn gebleven in onderzoek naar kinderoffers, bijvoorbeeld op de demografische implicaties die het systematisch offeren van kinderen gehad moet hebben. De vraag is of het haalbaar was voor een pre-industriële maatschappij om systematisch gezonde kinderen te doden, zeker in crisistijden. Een vraag als deze kan een opzet tot verder onderzoek vormen.

De opkomst van Saturnus

De culten van Hammon Baal en Saturnus in Noord-Afrika kwamen op meerdere fronten overeen. Dat Saturnus met Hammon Baal vereenzelvigd werd, kan voortkomen uit het feit dat beiden met landbouw geassocieerd

⁴⁶ Fantar, 'Death and Transfiguration', 457; J. H. Schwartz e.a., 'Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants', *PLoS ONE* 5:2 (2010) e9177: 1.

⁴⁷ 'Do ut des', een concept dat vertaald kan worden naar 'ik geef opdat u geeft', wordt gebruikt om het principe van wederkerigheid binnen de traditionele Romeinse godsdienst aan te geven: vaak beloofde men een gift aan de goden om iets van hen gedaan te krijgen, bijvoorbeeld de belofte van een offer in ruil voor een veilige reis.

⁴⁸ P. Xella e.a., 'Phoenician Bones of Contentment', *Antiquity* 87:338 (2013) 1199-1207: 1204. Overigens maakte Markoe in 2000 ongeveer hetzelfde argument, zie: Markoe, *Phoenicians*, 134.

werden.⁴⁹ Daarnaast was Saturnus volgens Diodorus van Sicilië de eerste god die een kroon droeg, terwijl Jupiter deze eer pas ten deel zou zijn gevallen nadat hij de Titanen verslagen had.⁵⁰ Ook Hammon Baal werd in antropomorfe gedaante vaak met een kroon afgebeeld. Mogelijk zag men het vorstelijke aspect van Hammon Baal het beste terug in Saturnus. Verder waren de favoriete offerdieren voor zowel Hammon Baal als Saturnus de stier en de ram.⁵¹

De heiligdommen van Saturnus en Hammon Baal vertonen op visueel vlak een opvallende gelijkenis met elkaar (afb. 2 en 3).⁵² Op stèles voor Hammon Baal en Saturnus vinden we het teken van de halve maan terug en beide goden dragen een *caduceus*, een type staf dat traditioneel in de Romeinse religie met Mercurius geassocieerd werd maar in Noord-Afrika een attribuut was van Saturnus.⁵³ Ook worden ze beiden afgebeeld als een oudere man met een baard. In de plaats Aïn Nechma zijn meerdere stèles gevonden, zowel gewijd aan Hammon Baal als aan Saturnus.⁵⁴ De overeenkomsten tussen deze vondsten zijn opmerkelijk. Net als op de stèles van Hammon Baal is er op die van Saturnus sprake van een driedeling: bovenaan wordt Saturnus als omhoog gedraaide maansikkel afgebeeld, de aanbiddende staat centraal op het middendeel en onderaan is het offerdier te zien.⁵⁵

⁴⁹ Varro, *De Lingua Latina* V.64, vert. R. G. Kent (Cambridge 1951); Macrobius, *Saturnalia* I.7.25, I.10.20; Cadotte, *La romanisation des dieux*, 26.

⁵⁰ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* VI.4.1.

⁵¹ Voor meer informatie over de attributen van Saturnus in Noord-Afrika, zie: Leglay, *Saturne Africain*, 131-152.

⁵² Cadotte, *La romanisation des dieux*, 29.

⁵³ Ibidem, 27, 51.

⁵⁴ Wilson, 'Romanizing Baal', 404-405.

⁵⁵ Schörner, 'Neue Bilder für alte Rituale', 287.

Afb. 2 en 3: Stèles gewijd aan Hammon Baal (links) en aan Saturnus (rechts).
Maker onbekend. Foto's gemaakt door A. Wilson, Aïn Nechma, Algerije. Kopieën
uit: A. Wilson, 'Romanizing Baal: The Art of Saturn Worship in North Africa' in:
M. Sanader e.a. eds., *Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman
Provincial Art, Zagreb 2003* (Zagreb 2005) 403 – 408.

Uit de 2e en 3e eeuw n.C. zijn stèles gewijd aan Saturnus gevonden waarop de manier van afbeelden duidelijk 'meer Romeins' is. Saturnus wordt hier niet afgebeeld als een maansikkel, maar als een mensenhoofd.⁵⁶ Bovendien hebben deze stèles meer dieptewerking. Op plekken waar veel Romeinse soldaten woonden, zien we veel meer 'Romeins' uitziende stèles terug, bijvoorbeeld in Lambaesis en in de kolonie Timgad, waar het Derde Legioen zich bevond.⁵⁷ In de Ghorfa-collectie vinden we de meest uitgebreide stèles, waarop niet alleen Saturnus, maar ook diens goddelijke gezellinnen antropomorf worden afgebeeld. Daarnaast ligt er veel nadruk op architecturale elementen en ornamenten.⁵⁸ Wilson schrijft het ontstaan van

⁵⁶ Wilson, 'Romanizing Baal', 406.

⁵⁷ Ibidem, 405 – 406.

⁵⁸ Ibidem, 407.

dit soort stèles toe aan de geürbaniseerde regio waarin deze zijn gevonden. Hoewel de stèles per vindplaats relatief homogeen zijn qua uiterlijk, bestaan er grote verschillen tussen de plaatsen.⁵⁹ Er is dus eerder sprake van geografische diversiteit dan van een chronologische ontwikkeling naar steeds ‘meer Romeinse’ beeldtaal.

Zoals al kort is aangestipt kwam de cultus van Saturnus op veel gebieden overeen met die van Hammon Baal: heiligdommen werden buiten de steden op open vlakten of bergen gebouwd en parfum werd geofferd in *unquentaria*.⁶⁰ Er zijn honderden van dit soort flesjes gevonden in tempels van Saturnus. Ook binnen de Saturnuscultus was er sprake van een ‘do ut des’-manier van offeren. Helaas wordt ook op de inscripties voor Saturnus niet gespecificeerd wat de god precies had gedaan om het offer te verdienen.⁶¹ Onderzoek naar data op stèles wijst echter wel uit dat de offers nu gelijkmatig door het hele jaar gebracht werden. Er was dus waarschijnlijk geen sprake meer van één speciaal offerfestival.⁶² Daarnaast tonen de stèles ons dat de cultus van Saturnus een relatief private aangelegenheid was.⁶³ Er zijn veel persoonlijke stèles, terwijl over tempels en priesterschap vrij weinig bekend is.

Volgens de christelijke antieke auteurs Tertullianus en Minucius Felix ging het offeren van kinderen met de opkomst van Saturnus gewoon door.⁶⁴ In Carthago is na 146 v.C. echter geen archeologisch bewijs meer gevonden dat wijst op het verbranden van kinderlichamen.⁶⁵ Elders was dit wel het geval. In de stad Hadrumetum kan op basis van archeologische gegevens gesteld worden dat het verbranden van kinderlichamen in ieder geval tot in de 1ste eeuw n.C. doorging.⁶⁶ Op stèles uit N’gaous, waar overblijfselen van dieren en kinderen zijn gevonden, staat: *vita pro vita, sanguine pro sanguine, anima pro anima*.⁶⁷ Mogelijk ging het brengen van kinderooffers in delen van Noord-

⁵⁹ Schörner, ‘Neue Bilder für alte Rituale’, 289.

⁶⁰ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 175.

⁶¹ D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne’, 7.

⁶² Schörner, ‘Neue Bilder für alte Rituale’, 294.

⁶³ J. B. Rives, *Religion and Authority in Roman Carthage from Augustus to Constantine* (Oxford 1995) 142-143.

⁶⁴ Tertullianus, *Apologeticum* IX.2, vert. T. R. Glover (Londen 1931); Minucius Felix, *Octavius* XXX.3, vert. G. H. Rendall (Londen 1931).

⁶⁵ Markoe, *Phoenicians*, 133.

⁶⁶ Ibidem, 135.

⁶⁷ ‘leven voor leven, bloed voor bloed, ziel voor ziel’ (eigen vertaling), Lancel, *Carthage*, 435.

Afrika door, terwijl deze traditie op andere plekken met de komst van de Romeinen ten einde kwam.

Vanaf de 2^e eeuw nam het gebruik van traditioneel Romeinse epitheta als *deus* of *Augustus* toe.⁶⁸ *Dominus* was het meest gebruikte epitheton, vaak in combinatie met Augustus. Dit past binnen de bestaande traditie, aangezien het woord 'baal' eveneens 'meester' betekent. Het epitheton *frugifer* werd ook gebruikt en geeft aan dat Saturnus vruchtbaarheid zou brengen. Een ander epitheton was *senex*: oudere man. In Noord-Afrika hechtte men veel waarde aan ouderdom, vooral in politieke en bestuurlijke functies.⁶⁹

Er bestond ook een klasse van priesters binnen de Saturnuscultus, de *sacerdotes Saturni*. Op de 299 stèles uit Thignica staan maar liefst 152 verschillende priester namen vermeld.⁷⁰ Hoewel in inscripties geen enkele vrouw als 'priesteres' wordt aangeduid, zijn er wel beeltenissen waarop vrouwen tekenen van wijding en zelfs priestergewaden dragen. Waarschijnlijk konden vrouwen dus wel degelijk leidende functies verkrijgen binnen de Saturnuscultus.⁷¹ Er bestaat veel onzekerheid over de vraag hoelang men in functie bleef als priester.⁷²

De macht van Saturnus in Romeins Noord-Afrika werd met name aangetoond door hem te associëren met andere godheden. Er zijn verschillende afbeeldingen waarop Saturnus groter of gekroond afgebeeld staat met andere goden om hem heen. De oppergod van de Romeinen, Jupiter, stond niet boven Saturnus maar werd in Noord-Afrika tot op bepaalde hoogte met hem geassimileerd.⁷³ Zo is er een inscriptie waarop Jupiter met de vrouw van Saturnus, Caelestis, staat afgebeeld en omgekeerd. Caelestis werd bovendien ook geassocieerd met Juno, de vrouw van Jupiter.⁷⁴ Enerzijds werd Jupiter soms verbonden met Saturnus, anderzijds vond er af en toe ook totale versmelting plaats, met name in de regio Tebessa, waar verschillende inscripties gericht zijn aan *Iovi Optimo Maximo Saturno Augusto*.⁷⁵

De rol van Jupiter moet in deze periode niet onderschat worden. Voor Jupiter werden tempels gebouwd in centra van steden, terwijl de tempels van

⁶⁸ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 30-39.

⁶⁹ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 250.

⁷⁰ Rives, *Religion and Authority in Roman Carthage*, 210-211.

⁷¹ Leglay, *Saturne Africain*, 375.

⁷² Ibidem, 375-376.

⁷³ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 58-60.

⁷⁴ Rendall, *Minucius Felix: Octavius* (Londen 1931) 391.n.b.

⁷⁵ M. Bénabou, *La résistance à la romanisation* (Parijs 1976) 338-339.

Saturnus zich buiten de stad bevonden. Jupiter werd een symbool van de Romeinse imperiale macht.⁷⁶ Uit inscripties blijkt dat Hammon Baal in sommige gevallen niet met Saturnus maar met Jupiter Hammon werd geassimileerd. In Tripolitania is bijvoorbeeld een tweetalige inscriptie gevonden waarop de naam ‘Muttunbaal’ (geschenk van Baal) in het Latijns vertaald wordt met ‘Diodorus’ (geschenk van Zeus/Jupiter).⁷⁷

Saturnus was dus lang niet overal in Noord-Afrika van groot belang en was niet de enige god die aan Hammon Baal gelijkgesteld werd. Archeologe Jennifer Moore, die zich focust op de Ghorfa stèles, stelt dat Saturnus een relatief onbelangrijke god was in Maktar ondanks het feit dat Hammon Baal daar wel van belang was.⁷⁸ Ook floreerde de cultus van Hammon Baal bijvoorbeeld in Hadrumetum, terwijl hier van Saturnus ieder spoor ontbreekt en de cultus van Pluto juist populair werd.⁷⁹ Er is eveneens bewijs voor de associatie van Hammon Baal met Jupiter Ammon, Apollo en Sol.⁸⁰ Er is dus geen sprake van een een-op-eenovergang van een inheemse naar een Romeinse godheid. Het is deze gedeeltelijke assimilatie, die desalniettemin onvolledig is, die de opkomst van Saturnus in Noord-Afrika tot een goede casus maakt om de validiteit van het ‘integration model’ te tonen: deels spelen inheemse culturele aspecten een rol, deels is de Romeinse invloed zichtbaar, maar de uiteindelijke Noord-Afrikaanse Saturnus is noch Romeins noch inheems te noemen.

Het verval van de Saturnuscultus

Vanaf de tweede helft van de 4^e eeuw raakte de cultus van Saturnus in verval. Hoe verdween de Saturnuscultus uiteindelijk uit Romeins Noord-Afrika en wat waren de laatste sporen ervan?

Cadotte schrijft het succes van het christendom en het verval van de Saturnuscultus toe aan de figuur van Jezus, die als bemiddelaar fungeerde tussen de christelijke god en de mensheid. Bij de cultus van Saturnus was geen sprake van een bemiddelaar: Saturnus was een ‘*dieu lointain et redoutable*’:

⁷⁶ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 251.

⁷⁷ Benabou, *La résistance africaine à la romanization*, 337.

⁷⁸ J. Moore, *Cultural Identity in Roman Africa: The ‘La Ghorfa’ Stelae* (Dissertatie Classical Studies, McMaster University, Ontario 2000) 201.

⁷⁹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 28.

⁸⁰ D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne’, 11.

een afstandelijke en angstaanjagende god.⁸¹ Susan Raven gaat tegen deze theorie in. Volgens haar werd de christelijke god in Noord-Afrika gezien als even vreeswekkend als Hammon Baal en Saturnus.⁸² De nadruk binnen het christendom in Noord-Afrika lag, net als bij de culten van Hammon Baal en Saturnus, op bloed en mensenoffers.⁸³ In het verlengde hiervan ligt de theorie dat de offerpraktijken die bij de Hammon Baal- en Saturnusculten gebruikelijk waren, een verklaring zouden vormen voor de zelfmoordrituelen die plaats hadden in Noord-Afrika. Lancel noemt als voorbeeld de massale zelfmoord van de *circumcelliones*, een groep christenen die zich verzette tegen de gevestigde orde.⁸⁴

Een andere theorie is juist dat het christendom een tijdlang gebruikt werd door aanhangers van de Saturnuscultus. Door christenen te executeren kon men onder Romeins bewind op legale manier het traditionele ritueel van het mensenoffer voortzetten.⁸⁵ Een interessant gegeven is bijvoorbeeld dat in de tekst over het martelaarschap van de christelijke sint Perpetua en haar medegevangenen uit de 3^e eeuw staat dat de vrouwelijke gevangenen het priestergewaad van Ceres aan moesten doen, en de mannelijke gevangenen het priestergewaad van Saturnus, alvorens zij in de arena door de wilde beesten gedood werden.⁸⁶

Wanneer Raven gelijk heeft, zouden we het Noord-Afrikaanse christendom kunnen zien als een volgende 'versie' was van de Hammon Baal/Saturnuscultus. De nadruk die men legde op het correct uitvoeren van rituelen, op het martelaarschap en op de strenge straffen bij boetedoening zouden dan nieuwe versies zijn geweest van de bloederige (kinder)offers van eerder.⁸⁷ Meer onderzoek is echter noodzakelijk om deze stelling hard te maken.

Het standaard idee in de historiografie is dat de Saturnuscultus in de 4^e en 5^e eeuw in zeer korte tijd verdween dankzij de opkomst van het christendom en het geweld van christenen tegen heidense culten.⁸⁸ In de

⁸¹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 424.

⁸² S. Raven, *Rome in Africa* (Londen 1993) 168.

⁸³ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 243.

⁸⁴ Lancel, *Carthage*, 435.

⁸⁵ Ibidem, 436.

⁸⁶ Vibia Perpetua, *Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis* 18.4, vert. H. Musurillo (Oxford 1972).

⁸⁷ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 243.

⁸⁸ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 123.

afgelopen twintig jaar is dit idee bekritiseerd. Archeologen zouden te snel conclusies getrokken hebben op basis van teksten van christelijke auteurs, die hun successen tegen de heidense culten graag overdreven.

In het laatste kwart van de 4e eeuw werden onder keizer Theodosius enkele wetten uitgevaardigd die de heidense culten in het nauw brachten. Zo werd het offeren van dieren verboden. Ook archeologisch bewijs lijkt te duiden op een verval van de cultus: offergaven werden goedkoper. In plaats van stèles werden kleinere giften als potten gebruikt en materiaal uit tempels werd hergebruikt. Augustinus beschrijft in *De civitate dei* een officiële campagne die in 399 n.C. plaatsvond waarbij tempels en beelden van goden in Afrika verwoest werden.⁸⁹ Twee jaar later moesten de christenen echter bij de keizer vragen om een verbod in te stellen op heidense banketten. Dit toont aan dat heidense praktijken doorgingen.

Van de vijftien tempels die Mendes aanmerkt als tempels van Saturnus, raakten drie voor de 4^e eeuw n.C. in onbruik en werden twee heiligdommen omgebouwd tot gebouwen met andere functies. De overige tien tempels bleven echter tot in de late oudheid in gebruik. Sommige werden pas in de 6^e eeuw afgebroken. Mendes beweert dat de Saturnuscultus pas in de 6^e eeuw in verval raakte. Goedkopere offergaven en hergebruikt materiaal ziet zij niet als bewijs van verval van de cultus, maar eerder als bewijs dat het belang van het ritueel ten opzichte van de inhoud van het geloof afnam.⁹⁰ We kunnen ons afvragen of Mendes niet te weinig waarde hecht aan de christelijke bronnen. Dat deze gekleurd zijn, is overduidelijk, maar dat de Saturnuscultus geen negatieve invloed ondergaan heeft van de anti-heidense maatregelen in de 4^e en 5^e eeuw is eveneens onwaarschijnlijk.

Minucius Felix schreef in zijn werk *Octavius* kritisch over de heidense goden en stelde dat hun gebreken en de inconsequente manier waarop zij worden afgebeeld, aantonen dat zij geen ware goden zijn. Aan Saturnus schrijft hij zwakheid toe omdat hij door zijn zoon Jupiter verslagen en geketend was.⁹¹ Een oppermachtige god zou zich immers nooit laten ketenen. Vandaar dat de christelijke Octavius stelt dat Saturnus helemaal geen god was, maar een koning die uit angst voor zijn machtsbeluste zoon, Jupiter, van Kreta naar Italië was gevlucht.⁹² Ook Tertullianus stelt dat Saturnus geen god

⁸⁹ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 124-125, 192.

⁹⁰ Ibidem, 154, 192.

⁹¹ Minucius Felix, *Octavius* XXII.5-XXII.7, gevonden in: M. Beard, J. North en S. Price, *Religions of Rome Volume II: A Sourcebook* (Cambridge 1998) 29-30.

⁹² Minucius Felix, *Octavius* XXI.3-XXI.5.

was, maar een mens die later een mythische status had verkregen.⁹³ Een ander argument dat christelijke auteurs vaak gebruikten, was dat het onzinnig zou zijn om zowel Saturnus, een verslagen koning, als Jupiter, diens overwinnaar, tegelijkertijd te aanbidden.⁹⁴

Daarnaast legt de christelijke Tertullianus grote nadruk op de vermeende kinderooffers binnen de cultus van Saturnus in Noord-Afrika. Minucius Felix noemt de mythe waarin Saturnus zijn kinderen opeet en beweert dat daarom in Afrika nog altijd kinderen geofferd worden.⁹⁵ Zo komen we nogmaals terug bij de discussie over het kinderoffer. Er is geen archeologisch bewijs gevonden dat erop duidt dat kinderooffers tot in de 3^e eeuw n.C. doorgingen.⁹⁶ Waarschijnlijk brengt Tertullianus de mythe van het kinderoffer expres naar voren om de Saturnuscultus in diskrediet te brengen. Meer in het algemeen was het afstand doen, doden of offeren van eigen kinderen iets wat de christenen vaak toeschreven aan heidenen.⁹⁷ Het opvoeren van het kinderoffer past dus goed binnen de christelijke polemieek. Een opvallend gegeven in de christelijke polemieek is dat de Afrikaanse auteurs Romeinse stereotypen over hun eigen cultuur aangrepen om hun punt te maken. Het idee van barbaarse kinderooffers gebruikten ze frequent in hun werk. Zij verdraaiden echter dit Romeinse idee, zodat het niet meer ging over 'barbaarse Afrikanen', maar in plaats daarvan over 'barbaarse heidenen'.⁹⁸ Op deze manier trachtten de Afrikaanse christenen hun eigen identiteit veilig te stellen.

Ondanks deze polemieek ten opzichte van de heidense culten, is er gesuggereerd dat het christendom in Noord-Afrika geprofiteerd heeft van de cultus van Hammon Baal en later van Saturnus.⁹⁹ Het is interessant dat deze theorie goed terug te zien is in de naamgeving van kinderen in Noord-Afrika. In de pre-Romeinse periode kwam de god Baal vaak terug in namen. Zo betekent de naam *Iatanbaal* 'gegeven door Baal' en *Hannibal* 'geëerd door Baal'.¹⁰⁰ Met de opkomst van de Saturnuscultus begon men kinderen andere namen te geven als *Saturninus* of *Saturus*. Deze namentraditie bleef voortleven

⁹³ Tertullianus, *Apologeticum* X.1-X.11.

⁹⁴ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 251.

⁹⁵ Minucius Felix, *Octavius* XXX.3.

⁹⁶ Brown, *Late Carthaginian Child Sacrifice*, 86.

⁹⁷ Glover, *Tertullianus: Apologeticum* (Londen 1931) 49n.c.

⁹⁸ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 245.

⁹⁹ Fantar, 'Death and Transfiguration', 458; Leglay, *Saturne Africain*, 487-488.

¹⁰⁰ Raven, *Rome in Africa*, 146.

met de opkomst van het christendom in namen als *Adeodatus* ('gegeven door God') en *Honoratus* ('geëerd door God'). In de naamgeving is dus een bepaalde stabiliteit qua betekenis waar te nemen: kinderen werden vernoemd naar de hoogste god, of dat nu Hammon Baal, Saturnus of de christelijke god was.¹⁰¹ Dat de weg vrij werd gemaakt voor monotheïsme door de cultus Hammon Baal/Saturnus in Noord-Afrika lijkt mij een te radicale bewering. Wel zou er sprake kunnen zijn van (onbewuste) beïnvloeding.¹⁰² In die zin zou de cultus van Saturnus zijn sporen hebben nagelaten in het Christelijke Noord-Afrika van de Late Oudheid.

Conclusie

Saturnus in Noord-Afrika was niet Hammon Baal onder een nieuwe naam, noch was hij een volledig Romeinse god in Noord-Afrika: de Afrikaanse Saturnus was een unieke entiteit.

De hele notie van een 'inheemse' versus 'Romeinse' cultuur is achterhaald en de vraag welke cultuur de dominante aanwezige was in de manifestatie van Saturnus is irrelevant. Saturnus in Afrika moet bekeken worden als een puzzel die uit verschillende stukjes bestaat. Deze losse stukjes kunnen stuk voor stuk gezien worden als behorend tot een bepaalde religieuze cultuur (zo is het kinderoffer in Noord-Afrika duidelijk deel van de 'inheemse' en niet de 'Romeinse' cultuur), maar de volledige puzzel is niet overduidelijk terug te brengen tot een simplistisch en ongenueanceerd begrippenpaar als 'inheems'/'Romeins'.

De cultus van Hammon Baal vóór 146 v.C. werd al gekenmerkt door een enorme diversiteit in cultuspraktijken en manieren van afbeelden. Als we naar de grote lijnen kijken, nam Saturnus inderdaad de rol van Hammon Baal over: eenzelfde soort takenpakket, dezelfde manier van afbeelden, vergelijkbare epithetons en aanspreekformules op stèles, het grote belang van offerrituelen, et cetera. Als we echter verder inzoomen, merken we dat er in bepaalde gebieden toch afwijkingen van de Saturnuscultus ten opzichte van de Hammon Baal-cultus ontstonden: stèles werden meer 'geromaniseerd', kinderooffers werden vervangen door dierenoffers, offerfestivals verdwenen, nieuwe epitheta verschenen op stèles, et cetera.

¹⁰¹ Raven, *Rome in Africa*, 146.

¹⁰² Lancel, *Carthage*, 436.

Desalniettemin was er geen sprake van een één op één overgang van Hammon Baal naar Saturnus. Met behulp van het “integration model” tracht dit artikel aan te tonen dat er in de ontwikkeling van de cultus van respectievelijk Hammon Baal en later Saturnus sprake was van een fluïde situatie, waarbij de ‘inheemse’ en ‘Romeinse’ religie niet alleen met elkaar ‘in dialoog’ gingen, maar ook echt met elkaar vermengden tot iets nieuws, in dit geval de Afrikaanse Saturnus. Dit geldt ook voor de Saturnuscultus en het christendom. Hoewel de christelijke auteurs de Saturnuscultus hard aanvielen, werd het christendom in Afrika toch (ongewild) beïnvloed door deze cultus. Misschien zaten schrijvers als Tertullianus daarom toch fout toen ze stelden dat Saturnus sterfelijk was.

Geroemd of verguisd, welke straatnaam is juist?

Emma Sow

Rond 1900 schoten tientallen Transvaalwijken, vernoemd naar het gebied in Zuid-Afrika dat formeel tot 1902 de Zuid-Afrikaansche Republiek heette, als paddenstoelen uit de grond in Nederland. Ze variëren in grootte, maar kenmerkend voor deze wijken zijn de namen van de Zuid-Afrikaanse Boeren op de straatnaambordjes. Paul Kruger, Louis Botha, Christiaan de Wet, Koos de La Rey, Francis Reitz, Christiaan Smuts en Andries Pretorius zijn hier enkele voorbeelden van. In een tijd doordenkt van nationalisme en de verheerlijking van een gedeeld, heldhaftig verleden, werden nieuwe straten naar deze ‘verloren zonen van het vaderland’ vernoemd.¹ Het waren namelijk nazaten van een groep Nederlanders die in 1652 onder leiding van de Nederlandse koopman Jan van Riebeeck in naam van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) afreisden om daar een handelspost te vestigen.² Maar waar ‘oom’ Paul Kruger in 1900, toen nog als held, op uitnodiging van koningin Wilhelmina naar Nederland kwam, werd in 1978 zijn straatnaambord door actievoerders in Leiden afgeplakt. ‘Als één van de grondleggers van de apartheid’ verdiende hij die heldenstatus volgens hen niet.³

Hoe moet er omgegaan worden met koloniaal erfgoed in de openbare ruimte, zoals straatnamen? Idesbald Goddeeris definieert de ‘openbare ruimte’ als een plek die voor publiek toegankelijk is; hieronder valt alles in de buitenlucht dat niet in particulier bezit is, evenals bepaalde binnenruimtes, zoals musea.⁴ Dit leidt tot frictie wanneer deelnemers aan de openbare ruimte zich niet kunnen spiegelen aan het verhaal dat er daar, door middel van bijvoorbeeld standbeelden of straatnamen, wordt verteld.⁵

Markus Balkenhol stelt dat beeltenissen een centrale rol spelen bij groepsvorming in het heden, terwijl ze het product zijn van het verleden. In

¹ E. van Ast, *Verloren zonen van het vaderland. De Boerenoorlogen en nationale identiteit in Nederlandse geschiedismethoden, ca. 1907-2012*, (MA scriptie Erasmus universiteit, Rotterdam 2016).

² M. Sperling, ‘Die wit man altyd baas wees’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13:2 (2010) 24-44: 30.

³ ‘Sowetostraat’, *Leidsch Dagblad* (27 januari 1978) 3.

⁴ I. Goddeeris, *Missionarissen* (Amsterdam 2021) 12.

⁵ Ibidem.

die zin ziet hij ze als moderne totempalen.⁶ Ze vervullen daarmee twee rollen in de samenleving. Standbeelden eren allereerst een historisch figuur of een gebeurtenis door deze letterlijk op een voetstuk te plaatsen.⁷ Daarnaast zorgen ze voor een gevoel van verbondenheid. Ze maken een abstracte gemeenschap tastbaar en ‘fungeren als spiegel waarin mensen zich kunnen herkennen’.⁸ Dit gevoel van collectieve waardering kan dus, net zoals bijvoorbeeld een volkslied, voor verbondenheid binnen een groep zorgen. Dit kan iets heel moois zijn, maar er zit ook een keerzijde aan, omdat het tegelijkertijd de grenzen van zo’n gemeenschap bepaalt. Wie niet dezelfde mensen eert of zich vertegenwoordigd voelt door het gerepresenteerde beeld van het verleden, wordt buitengesloten.⁹ Door toetaking van koloniaal erfgoed wordt steeds meer aandacht gevraagd in de media en op straat over hoe de samenleving kan omgaan met deze *markers*, die voor sommigen herinneren aan een pijnlijk verleden. De openbare ruimte laat zien waar de samenleving waarde aan hecht en het lijkt vooral een eenzijdig, wit en mannelijk perspectief van het verleden te laten zien. Hoe kan juist de meerstemmigheid van de nieuwe multiculturele samenleving, zowel in taal als in musea, weerspiegeld worden?

Lopend door de Leidse Transvaalbuurt en kijkend naar de straatnaamborden waren dit de vragen die door mijn hoofd galmden. De Boeren hadden weliswaar niet zelf een kolonie gesticht, maar ze waren wel nazaten van Van Riebeeck en diens mannen die in Zuid-Afrika aankwamen en het land van de oorspronkelijke bewoners hadden ingenomen. Op de plek van het huidige Kaapstad leefde bijvoorbeeld al de nomadische Khoikhoi, die Van Riebeeck denigrerend ‘Bosjesmannen’ noemde.¹⁰ Bovendien voerden de Boeren een politiek die *gehykstelling* moest voorkomen. Ze wilden niet dat de oorspronkelijke bevolking van Zuid-Afrika dezelfde rechten zou krijgen als zij, schrijft Niels Posthumus. Gelijkwaardigheid tussen christenen en ‘heidenen’ zagen ze als moreel onjuist.¹¹

Met deze kennis in het achterhoofd vraag ik mij af: wat willen de buurtbewoners dat er met ‘hun’ straatnamen gebeurt? Om hier een antwoord

⁶ M. Balkenhol, ‘Over standbeelden, totempalen en de herinnering aan de slavernij’, *Beleid en Maatschappij* 46:2 (2019) 294-299: 298-99.

⁷ Ibidem, 296.

⁸ Ibidem, 298.

⁹ Ibidem.

¹⁰ N. Posthumus, *Alle problemen begonnen met Van Riebeeck* (Amsterdam 2021) 30.

¹¹ Ibidem, 136.

op te kunnen geven, heb ik gebruik gemaakt van krantenartikelen, verslagen van gemeenteraadsvergaderingen en opiniestukken. Door het bestuderen van deze bronnen heb ik inzicht gekregen in hoe er in de loop van de tijd is gereageerd op de straatnamen, hoe de gemeente met deze kritiek is omgegaan en hoe Leiden hierin (mogelijk) verschilde van andere steden. Als aanvulling hierop ben ik als onderdeel van het project *Wie maakt geschiedenis in Transvaal?* samen met medestudenten in gesprek gegaan met vijftien huidige bewoners van de buurt. Deze selectie bewoners is natuurlijk niet volledig representatief, maar hun meningen en ervaringen bieden wel degelijk een kijkje in wat er in de buurt leeft.

Drie omgangsvormen

In de literatuur worden grofweg drie mogelijke omgangsvormen met koloniaal erfgoed genoemd. Het verwijderen of hernoemen van koloniaal eerbetoon is de eerste. Als de openbare ruimte, zoals Goddeeris betoogt, gezien moet worden als een weerspiegeling van de samenleving, heeft koloniaal eerbetoon daar dan nog wel een plek in? De samenleving verandert immers voortdurend door de komst en samensmelting met nieuwe culturen. Zouden de overblijfselen van koloniaal erfgoed dat ook niet moeten doen? Sommige mensen worden door het zien van een standbeeld of het lezen van een bepaalde straatnaam geconfronteerd met een geschiedenis van onderdrukking en lijden. De standbeelden zouden bovendien een te eenzijdig, positief en gladgestreken beeld van de geschiedenis tonen.¹² Of zoals Hoff het verwoordt: ‘Als je vindt dat iemand, gezien zijn “fouten”, niet groot genoeg is om zijn naam te geven aan een straat, haal hem dan weg’.¹³ Het speciale van straatnamen, ten opzichte van bijvoorbeeld een standbeeld, is dat deze te veranderen zijn. Maar aan deze oplossing blijken in de praktijk haken en ogen te zitten: naast dat de gehele administratie van de bewoners aangepast moet worden, kunnen gemeenten het niet eens worden over de hernoeming.¹⁴ Want, wiens naam zou dan op het straatnaambordje moeten komen te staan? Het blijkt ingewikkeld te zijn om een geschikt historisch

¹² Balkenhol, ‘Over standbeelden, totempalen en de herinnering’, 294.

¹³ J. Hoff, *De strijd om de straatnamen* (Enschede 2020) 10.

¹⁴ ‘Allerleids’, *Leidsche Courant* (28 juni 1979) 3.

figuur te vinden die geen wandaden op haar of zijn kerfstok heeft staan. Hoff vat het mooi samen: 'er is geen koe zo bont of er zit wel een vlekje aan'.¹⁵

Het weghalen van standbeelden of het wijzigen van straatnamen zien de tegenstanders als een vorm van *cancel culture*: 'de uitsluiting of boycot van al wie zich niet gedraagt naar de huidige sociale en ethische normen'.¹⁶ De tweede omgangsvorm is daarom 'niets veranderen aan de status quo'. Straatnamen en standbeelden zijn voor hen een uiting van 'onze' gedeelde geschiedenis. Door deze eerbetonen uit de openbare ruimte te verwijderen, zou een deel van dat verleden gewist worden, wat volgens tegenstanders averechts zou werken en mensen onwetend zou houden.¹⁷ Standbeelden laten staan zou iedereen die deelneemt aan de openbare ruimte eraan herinneren wat er heeft plaatsgevonden. Dit is juist voor velen precies de reden om hierover in gesprek te gaan. Volgens Marc Reynebeau is er bovendien geen beginnen aan met het duiden van het verleden en het corrigeren van de geschiedenis, want misschien is 'de man naar wie uw straat is genoemd wel iemand die zijn vrouw sloeg' of misschien 'een dichter die toch slechte verzen schreef'.¹⁸ Reynebeau chargeert hier, want deze daden zijn niet te vergelijken met die van bijvoorbeeld Jan Pieterszoon Coen of Jo van Heutsz, maar zijn punt is duidelijk. Normen en waarden zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Balkenhol twijfelt aan de geldigheid van het argument dat een historisch figuur uit de geschiedenis verdwijnt wanneer diens beeltenis uit de openbare ruimte wordt gehaald. Hij neemt Anton Mussert als voorbeeld. Er zijn geen standbeelden voor hem opgericht, maar er bestaat nog steeds literatuur over hem.¹⁹

De derde omgangsvorm die in de literatuur genoemd wordt, is aanvullende informatie bieden. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een wandeling langs omstreden straatnamen, maar ook door het plaatsen van informatieborden met daarop achtergrondinformatie over de persoon in kwestie. Hierdoor blijft de straatnaam niet alleen een verering, maar krijgt het ook een educatieve rol, passend bij een meerstemmige en multiculturele samenleving. We moeten beelden niet weghalen, maar voorzien van context

¹⁵ Hoff, *De strijd*, 12, 14-17, 271.

¹⁶ Goddeeris, *Missionarissen*, 157.

¹⁷ Balkenhol, 'Over standbeelden, totempalen en de herinnering', 294; Hoff, *De strijd*, 210.

¹⁸ M. Reynebeau, *Het nut van het verleden* (Tielt 2006) 8.

¹⁹ Balkenhol, 'Over standbeelden, totempalen en de herinnering', 298.

¹⁹ Balkenhol, 'Over standbeelden, totempalen en de herinnering', 298.

om te kunnen dienen als een levende herinnering aan iets waar wij nu niet meer even trots op zijn als vroeger.²⁰ Pieter de Bruijn schrijft dat het belangrijk is om rekening te houden met de veranderlijke aard van de samenleving en hieraan gehoor te geven door een nieuw ‘zwart’ perspectief toe te voegen, zowel op straat als in de musea.²¹ Dit kan gedaan worden door ‘hun’ verhaal op tekstborden te zetten, maar bijvoorbeeld ook door standbeelden of namen van historische figuren toe te voegen aan de ‘witte’ samenleving die tot voorkort vergeten werden.²² Het gaat hier volgens Richard Kofi en Annemarie de Wildt om *sharing authority*: welk verhaal wordt er uitgedragen en door wie wordt het verteld?²³

Tegelijkertijd twifelen Hoff en Goddeeris aan de slagingskracht van de tekstborden. Hoff noemt als voorbeeld de Coentunnel, vernoemd naar Jan Pieterszoon Coen.²⁴ ‘Hoe haalbaar zou het zijn om daar een informatiebord bij te plaatsen?’ vraagt Hof zich af. ‘Een groot bord met in koeienletters (in neon, het moet natuurlijk ook ’s nachts te lezen zijn): “Coen was een massamoordenaar”’, schrijft hij.²⁵ Hiermee lijkt hij spot te drijven met het idee om middels informatieborden verschillende perspectieven te laten zien, maar kaart hij wel de kwetsbaarheden van deze oplossing aan. Want, wat komt er op een bord te staan? Wie ‘verdient’ er überhaupt één? Wordt er op het bord ook iets positiefs vermeld over de persoon in kwestie? De tekst moet tegelijkertijd niet te lang worden, want dat kan de lezer afschrikken. Hij stelt voor om het anders aan te pakken en om in zijn algemeenheid meer aandacht te besteden aan de positieve en negatieve kanten die aan de geschiedenis kleven.²⁶ Scholen, educatieve programma’s, radio en TV zijn volgens Hoff uitgelezen kansen om te laten zien dat er ook andere perspectieven bestaan dan de ‘onze’.²⁷ Goddeeris is ook geen voorstander van de aanvullende teksten.²⁸ Hij betoogt dat het op de lange termijn meer verandering teweeg

²⁰ G. Bakker en G. J. Geling, ‘De publieke ruimte als voedingsbodem voor maatschappelijke polarisatie’, *Idee* 39:2 (2018) 48-53: 51.

²¹ De Bruijn, ‘Slavernij in perspectief’, *LOCUS. Tijdschrift voor studenten en docenten cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit* 37 (2015) 12-17: 17.

²² Goddeeris, *Missionarissen*, 159.

²³ R. Kofi en A. de Wildt, ‘Meer dan een zwarte bladzijde’, *Beleid en Maatschappij* 46:2 (2019) 265-275: 271.

²⁴ Hoff, *De strijd*, 8.

²⁵ Ibidem, 9.

²⁶ Ibidem, 10.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Goddeeris, *Missionarissen*, 157-159.

zal brengen als de samenleving meerstemmig wordt gemaakt, bijvoorbeeld door het opzetten van wandelroutes die op laagdrempelige wijze de onderbelichte schaduwkant van de zeventiende eeuw laten zien, dan wanneer er in het kader van dekolonisatie teksten worden opgehangen waar mensen, zonder ze misschien op te merken, langs lopen.²⁹

Verbondenheid met de verre neven onder het Zuiderkruis

Wie zijn de mannen achter de straatnamen en waar verwijst ‘Transvaal’ naar? In 1652 vertrok de Nederlandse koopman Jan van Riebeeck in naam van de VOC naar Zuid-Afrika, waar hij een handelspost vestigde.³⁰ Fort De Goede Hoop groeide in anderhalve eeuw uit van negentig man naar een kolonie waar 40.000 mensen van Nederlandse, maar ook Duitse en Franse, afkomst woonden. Zij werden door de Britten ‘Boer’ genoemd, omdat deze afstammelingen van de kolonisten zich actief bezighielden met het bewerken van het land. De constante grensoorlogen met de oorspronkelijke bevolking en de overheersing van het Britse gezag waren voor tienduizend Boeren redenen om de Kaapkolonie te verlaten. Deze ‘Voortrekkers’ vertrokken richting het noorden en stichtten in het binnenland de Boerenrepublieken Oranje-Vrijstaat (1848) en Transvaal (1852). De hoofdstad van Oranje-Vrijstaat werd Bloemfontein en die van Transvaal werd Pretoria, vernoemd naar de belangrijke Voortrekker Andries Pretorius.

Bossenbroek schrijft dat de beginsituatie gemoedelijk was: de Boeren hielden zich bezig met veeteelt en landbouw en de Britten bemoeiden zich niet met hen, aangezien zij de belangrijkste handelspost aan de kust bezaten.³¹ Deze rust werd verstoord toen er goud en diamanten werden gevonden in het gebied van de Boeren en de Britten in 1877 besloten om Transvaal in te nemen. De Boeren lieten dit niet zomaar gebeuren en vochten terug. Tot ieders verbazing wisten ze het machtige Britse Rijk te verslaan tijdens deze Eerste Boerenoorlog (1880-1881). De Tweede Boerenoorlog (1899-1902), of de Tweede Vrijheidsoorlog, zoals de Boeren het zelf noemden, begon voor hen hoopvol, maar sloeg al snel om.³² De Boeren bleken niet bestand tegen

²⁹ D. Hondius e.a., *Gids slavernijverleden Amsterdam* (Volendam 2018).

³⁰ Sperling, ‘Die wit man altyd baas wees’, 30.

³¹ M. Bossenbroek, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2013) 53-80.

³² Ibidem, 10.

de strijdkracht van de Britten.³³ De laatste twee jaar veranderde de oorlog in een guerrillaoorlog, waarin soldaten werden aangevoerd door Boerengeneraals als Christiaan de Wet, James Hertzog, Louis Botha, Koos de La Rey en Jan Smuts. Dit zijn allemaal namen die in de Transvaalwijken terugkomen.

De Eerste Boerenoorlog maakte grote indruk in Nederland. De verre ‘neven’ in Zuid-Afrika waren in de loop van de tijd in de vergetelheid geraakt, maar door de overwinning veranderde dit.³⁴ Steden organiseerden massavergaderingen, waar bezoekers het leed van de Boeren met elkaar konden bespreken en scholen, winkels, cafés en kerken zamelden geld in voor de slachtoffers in Zuid-Afrika.³⁵ Nederlandse kranten spraken over ‘broeders’, ‘stamgenooten’ en ‘verloren zonen’ en Paul Kruger werd ‘Oom Paul’ genoemd, alsof men zich verwant voelde met de Boeren onder het ‘Zuiderkruis’.³⁶ Het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog vergrootte in eerste instantie de Boerenliefde: generaals kregen standbeelden en volledige wijken werden naar hen vernoemd. Deze verheerlijking van heldhaftige strijders is kenmerkend voor de periode rond 1900, waarin Nederland zich als cultuurnatie ontwikkelde.³⁷

Inspiratie voor dit ‘vaderlandsch’ gevoel was de gedeelde geschiedenis.³⁸ In de openbare ruimte werden de overwinningen van de gemeenschap gevierd, schrijft Anne Petterson. Standbeelden, oranjejubilea en vieringen van overwinningen dienden als rituelen om ‘gedeelde identiteit te bevestigen en versterken’.³⁹ In deze periode schoten de Transvaalwijken als paddenstoelen uit de grond. Toen de krijgskansen in Zuid-Afrika tegen het einde keerden, bleek de steun van korte duur. Het was alsof de Nederlandse bevolking ontwaakte uit een droom.⁴⁰ Slechts een kleine kern van getrouwen bleef het lot van de Boeren volgen, maar voor het grootste deel van

³³ Ibidem, 12.

³⁴ Ibidem, 12-13; A. Petterson, *Eigenwijs vaderland* (Amsterdam 2017) 169.

³⁵ Petterson, *Eigenwijs vaderland*, 170.

³⁶ Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 14; J. Groneman, *Boerenoorlog* (Den Haag 1900) 1; ‘Waar Boer en Brit tezamen wonen’, *Soerabaijasch Handelsblad* (20 juli 1931) 1.

³⁷ Petterson, *Eigenwijs vaderland*, 11.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 15.

Nederland verdwenen ze weer in de nevelen van de geschiedenis, nu wel vereeuwigd op een straatnaambord.⁴¹

Vanaf 1960 werd er wereldwijd opnieuw naar Zuid-Afrika gekeken. Daniël Malan's apartheidspolitiek was al in de jaren '50 ingevoerd, maar door de Sharpeville-opstand, waar bijna zeventig doden vielen, groeide de antiapartheidsbeweging wereldwijd.⁴² Hierin was een speciale plek weggelegd voor bewoners van Transvaalwijken, die zich door de straatnamen toch op een manier verbonden voelden met wat er zich in Zuid-Afrika afspeelde.⁴³ Toen de antiapartheidsactivist Steve Biko als gevolg van ondervragingen en martelingen in 1977 overleed, leidde dat in de Amsterdamse Transvaalbuurt tot ophef. In 1978 besloot de gemeente het Pretoriusplein, vernoemd naar de Voortrekker Andries Pretorius, te veranderen naar Steve Biko-plein. In de nacht van 9 op 10 juni 1985 verwijderden tegenstanders ook een deel van de andere straatnaamborden, omdat deze volgens hen herinnerden aan de 'koloniale veroveringsdrang van Nederland in Zuid-Afrika en de bloederige onderdrukking die daarop volgde.'⁴⁴

Ook de Louis Bothastraat in Amsterdam kreeg een nieuwe naam. Ondanks dat de straat oorspronkelijk was vernoemd naar Louis Botha, die opperbevelhebber van het Transvaalse leger was tijdens de Tweede Boerenoorlog, vreesde de gemeenteraad dat het zou lijken alsof zijn naamgenoot, de toenmalige president Pieter Willem Botha, geëerd werd. Pieter Willem Botha heeft weliswaar voor de versoepeling van enkele extreme apartheidswetten gezorgd, zo stond hij gemengde huwelijken bijvoorbeeld toe, maar met zijn politiek hield hij het apartheidsregime in Zuid-Afrika in stand. Een meerderheid in de gemeenteraad van Amsterdam wilde een mogelijke verwarring met de president Botha voorkomen en besloot daarom dat de straat voortaan Albert Luthuli zou heten. Lutuli, zoals hij het zelf overigens liever schreef, had als president van het Afrikaans Nationaal Congres (ANC) de Nobelprijs voor de vrede ontvangen voor zijn geweldloze strijd tegen de apartheid.⁴⁵ Tegenstanders betoogden dat Amsterdam met deze straatnaamwijziging 'weinig respect voor de historie' toonde, wat

⁴¹ Ibidem.

⁴² 'De wreker van Oom Kruger', *Israelietisch weekblad* (25 mei 1960) 1; 'Smuts tegenover Malan in de verkiezingsstrijd', *Algemeen Handelsblad* (25 mei 1948) 1.

⁴³ 'Straatnamen doelwit actie tegen Z.-Afrika', *Nederlands Dagblad* (12 juni 1985) 6; 'Actie tegen straatnamen in Transvaal', *Het Parool* (10 juni 1985) 5.

⁴⁴ 'Apartheid', *De Waarheid* (11 juni 1985) 3.

⁴⁵ 'Anti-Apartheidsstad', *Het Parool* (24 juni 1987) 7.

vandaag de dag nog steeds een veel gehoord argument is.⁴⁶ Een andere gehoorde kritiek was dat er in de Amsterdamse Transvaalbuurt tijdens de Tweede Wereldoorlog vooral Joodse mensen woonden, waardoor de straatnamen een bijzondere historische waarde hebben gekregen.⁴⁷ Het zou volgens buurtbewoonster W. Ertens een belediging zijn naar de nagedachtenis van de Joodse bewoners die in 1943 tijdens de razzia door de Duisters waren opgepakt.⁴⁸ Met het veranderen van de straatnamen zou ook het noodlottige verhaal van de voormalige bewoners gewist worden, aldus Ertens. Daarom voerde ze jarenlang actie tegen het hernoemen van de Transvaalse straatnamen, wat zijn vruchten heeft afgeworpen. Op 31 december 1988 valt in *NRC Handelsblad* te lezen dat er een extra bordje onder de nieuwe straatnaam – Albert Luthulistraat – bevestigd zou worden met de tekst ‘voorheen Louis Bothastraat’ erop.⁴⁹ Hiermee zouden de opgepakte Joodse slachtoffers niet vergeten worden. Het is overigens niet zo dat Ertens het oneens was met de keuze voor verzetsstrijders, zoals Lutuli, an sich. Ze gaf in het artikel aan dat het haar alleen ging om de plek die de gemeente had gekozen, omdat ze niet wilde dat de originele straatnamen verloren zouden gaan.⁵⁰

Wat gebeurde er toentertijd in andere Transvaalwijken? In de Transvaalwijken in Nederland is het bijna niet voorgekomen dat bewoonde straten of pleinen een andere naam kregen. Het Pretoriusplein en de Louis Bothastraat waren uitzonderingen op de regel. Het beleid lijkt te zijn geweest dat de nieuwe ANC-helden alleen straten in nieuwe wijken of onbewoonde plekken, zoals rotondes en pleinen, kregen. Zo konden de gevreesde praktische consequenties van een straatnaamwijziging beperkt blijven.⁵¹ In de Haagse Transvaalbuurt werd er in 1988 bijvoorbeeld voor gekozen om een stuk van de Boerenstraat voortaan Nelson Mandelaplein te noemen. De gemeente wist de kosten echter te drukken door een stuk van de straat te kiezen waar geen woonhuizen stonden. Alleen het adres van een school en een buurthuis veranderden erdoor.⁵²

⁴⁶ ‘Straatnamen’, *Nederlands dagblad* (24 juni 1987) 1.

⁴⁷ ‘Amsterdam steunt ANC’, *Algemeen Dagblad* (22 juni 1987) 5.

⁴⁸ R. van den Boogaard, ‘ANC-held bij voorkeur in nieuwbouw’, *NRC Handelsblad* (31 december 1988) 2.

⁴⁹ Van den Boogaard, ‘ANC-held bij voorkeur in nieuwbouw’.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

120 jaar Leidse Transvaalbuurt

Begin 1900 bestond de Leidse Transvaalbuurt uit vier straten, vernoemd naar ‘helden’ uit Zuid-Afrika: de Paul Krugerstraat, de President Steynstraat, de Joubertstraat en de Cronjéstraat.⁵³ De buurt breidde verder uit toen in 1920 een stuk grondgebied van Oegstgeest geannexeerd werd.⁵⁴ Deze ‘nieuwe’ straten hadden echter al een naam. ‘IJdele huisbazen’ hadden ze naar zichzelf of naar hun kinderen vernoemd: de Pieterstraat, Marialaan, Johannastraat en Mertinastraat.⁵⁵ Tijdens de gemeenteraadsvergadering van 15 mei 1920 werd voorgesteld om deze straatnamen te veranderen in namen die ‘verband houden met de geschiedenis van Zuid-Afrika’.⁵⁶ Groepsbenaming was het uitgangspunt geworden van de straatnaamgeving.⁵⁷

Zo ontstonden, passend bij het Transvaalthema, De Wetstraat, Reitzstraat, de La Reijestraat (tegenwoordig De La Reystraat), Pretoriusstraat en Hertzogstraat.⁵⁸ Deze laatste straat verdween later weer bij het ophogen van de spoorlijn.⁵⁹ De straatnamen die hierop volgden, pasten ook binnen dit thema. In 1924 volgde het hernoemen van het straatje dat tussen de Morsweg en -kade ligt: de Bothastraat.⁶⁰ Naast de Transvaalkade werd ook het

⁵³ *Handelingen van de raad gemeente Leiden* (2 december 1901) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1901-1202/edition/null/page/1>

(geraadpleegd 9 juni 2022) 139; M. Mooijaart en R. Van Maanen, *Straatnamen in Leiden. Een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019) 89.

⁵⁴ Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 93.

⁵⁵ ‘X. Voorstel tot het geven van namen aan eenige straten, enz.’, *Handelingen van de raad gemeente Leiden* (30 juli 1928) <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1928-07-30/edition/null/page/3> 2-3; Hans Nouwens, ‘Annexaties en nieuwe straatnamen voor zijstraten van de Bloemluststraat’, *Transvaal-Leiden*, <https://transvaal-leiden.nl/nieuwe-sstraatnamen-voor-zijstraten-van-de-bloemluststraat/> (geraadpleegd 10 juni); Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 88.

⁵⁶ *Handelingen van de raad gemeente Leiden* (11 maart 1920), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1920-0311/edition/null/page/2?query=54-55>.

⁵⁷ Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 94.

⁵⁸ *Handelingen van de raad gemeente Leiden* (11 maart 1920) 54-55.

⁵⁹ Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 93-94.

⁶⁰ *Handelingen van de raad gemeente Leiden* (21 juli 1924), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1924-07-21/edition/null/page/26> 133.

Transvaalhof in 1928 gebouwd. Naar Andries Wolmarans en Jan C. Smuts, werden ook straten vernoemd, respectievelijk in 1933 en 1969.⁶¹

In de jaren '20 werd de eerste kritiek geuit op het Transvaalthema van de wijk. In het verslag van de gemeenteraadsvergadering van 22 maart 1920 valt te lezen dat Joannis Knuttel (1878-1965), tot 1927 vertegenwoordiger van de Leidse communisten in de gemeenteraad, zijn kritiek uitte over straatnamen die verwezen naar Nederlands-Indië en Zuid-Afrika.⁶² Tijdens die vergadering moest besloten worden of de Nipponstraat, vernoemd naar het buitenhuis van de Japanonderzoeker Von Siebold, voortaan Lombokstraat moest heten, naar het Indonesische eiland.⁶³ Knuttel stelde dat hij er niet achter stond 'dat de straten in een wijk met namen bestempeld worden, die eigenlijk moeten dienen tot meerdere glorie van een imperialistische mogendheid.'⁶⁴ Het verwijzen was volgens hem een manier om reclame te maken voor 'Nederland's koloniaal bezit'.⁶⁵ Tijdens die vergadering sprak Knuttel zich ook uit tegen de straatnamen van de Transvaalwijk, omdat ze volgens hem nationalistische gevoelens levendig hielden.⁶⁶ In 1924 sprak Knuttel zich opnieuw uit toen er een naam bedacht moest worden voor het eerdergenoemde straatje tussen de Morsweg en -kade. Hij was tegen het vernoemen naar 'Transvaalsche voorvechters' en hij was verwonderd dat men Botha wilde eren voor zijn 'dubbelzinnige rol'.⁶⁷ De commissie gaf geen gehoor aan zijn bezwaren en benadrukte het belang van groepen van straten met een overkoepelend thema, want als iemand niet precies wist waar welke straat lag, kon men toch aan de naam horen in welke wijk die straat lag.⁶⁸

Ook eind jaren '70 stonden de straatnamen opnieuw ter discussie. In januari 1978 stuurde de Leidse afdeling van het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond (A.N.J.V.) een open brief aan het college van Burgemeester en

⁶¹ Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 94-95; 'Naamgeving van nieuwe straten in Leiden', *Leidsche Courant* (16 maart 1969) 5.

⁶² 'Stadsnieuws', *Leidsche Courant*, (24 maart 1920) 2.

⁶³ Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 90.

⁶⁴ Handelingen van de raad (22 maart 1920), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1920-03-22/edition/null/page/20> 108-110.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Handelingen van de raad, (11 augustus 1924), <https://leiden.courant.nu/issue/HR/1924-08-11/edition/null/page/6> 194.

⁶⁸ Handelingen van de raad (22 maart 1920), 108-110.

Wethouders met het verzoek de Paul Krugerstraat te veranderen in 'Sowetostraat'.⁶⁹ Kruger was volgens deze jongerenorganisatie één van de grondleggers van de apartheidspolitiek geweest.⁷⁰ De brief ging gepaard met een protestactie waarbij leden van de A.N.J.V. een kartonnen straatnaambordje met de nieuwe straatnaam ophingen.⁷¹ Met deze acties hoopte het verbond de Leidse bevolking tot solidariteit met de zwarte bevolking van Zuid-Afrika aan te zetten.⁷² De Commissie voor Algemene en Bestuurlijke Aangelegenheden besloot om niet in te gaan op het voorstel.⁷³ Vooral de aanwezige CDA- en VVD-raadsleden konden zich niet vinden in de 'Sowetostraat', vernoemd naar de Zuid-Afrikaanse stad waar in 1976 een felle strijd was uitgebroken tegen de apartheid. Hierbij waren tientallen mensen om het leven gekomen.⁷⁴ De raadsleden wezen op het gevaar dat er in de toekomst nog iets kon voorvallen in Soweto, want de apartheid was op dat moment immers nog niet afgeschaft.⁷⁵ De toenmalige burgemeester Aat Vis sloot zich hierbij aan: 'Het is veiliger om straten naar overleden personen te noemen, op grond van hun daden. Die personen kunnen niets verkeerd doen'.⁷⁶ De geschiedenis heeft echter aangetoond dat ook dit niet altijd het geval blijkt te zijn.

Tijdens de vergadering opperde de PvdA-er Bordewijk, geheel in lijn met wat de andere gemeentes op het moment deden, om de Bloemfonteinstraat om te dopen, aangezien hier toch geen mensen woonden. De consequenties zouden minimaal zijn.⁷⁷ De commissie ging hier niet in mee, maar ging wel akkoord met het voorstel dat de straten van één van de nieuwe buurten – Koppelstein of Bockhorst – het thema 'vrijheidsstrijders' zouden krijgen.⁷⁸ Uiteindelijk waren het de straten van Koppelstein, waar Steve Biko, Martin Luther King, Salvador Allende, Ghandi, en Albert Lutuli op een straatnaambord zijn vereeuwigd. Om latere ophef te voorkomen, waren er

⁶⁹ 'Sowetostraat', *Leidsch Dagblad*.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ 'Sowetostraat verdrijft Paul Kruger', *Leidsche Courant* (30 januari 1978) 3.

⁷² Ibidem.

⁷³ Commissie voor Algemene en Bestuurlijke Aangelegenheden maandag 29 mei 1978.

⁷⁴ 'Paul Krugerstraat geen Sowetostraat', *Leidsche Courant* (30 mei 1978) 3; Mooijjaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 110.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem; 'Allerleids', *Leidsche Courant* (28 juni 1979) 3.

⁷⁸ 'Geen andere naam P. Krugerstraat', *Leidsch Dagblad* (19 oktober 1978) 11.

criteria opgesteld waar iemand aan moest voldoen, want ‘(...) een verzetsheld van vandaag’ kon immers ‘morgen als moordenaar geboekstaafd worden’.⁷⁹ Iemand heeft na de Tweede Wereldoorlog haar of zijn leven in dienst gesteld en/of het leven gelaten in de strijd tegen onderdrukking; hun dood heeft op de inwoners van Nederland een grote indruk gemaakt en de gekozen vrijheidsstrijders moesten afkomstig zijn uit verschillende delen van de wereld, ongeacht het politieke systeem.⁸⁰

Buurtbewoners aan het woord⁸¹

Enkele jaren geleden heeft een groepje buurtbewoners van de Leidse Transvaalbuurt vier onderschriften van straatnaamborden veranderd door er een sticker met nieuwe tekst overheen te plakken; dit was mogelijk, doordat er geen voornamen op de straatnaamborden stonden. Het onderschrift van de Reitzstraat veranderde van ‘Francis W. Reitz, 1844-1934, boerenleider, president van Oranje-Vrijstaat’ in ‘Rosetta Reitz 1924-2008 – schrijfster, historicus, eigenaar Rosetta Records’ en bij De Wetstraat stond oorspronkelijk ‘C.R. de Wet, 1854-1922, Zuid-Afrikaans generaal en politicus’, wat veranderde in ‘Aletta S.M. De Wet – Strydom 1828-1870 moeder van Christiaan R. de Wet’. Oorspronkelijk waren de Pretoriusstraat en de De La Reystraat ook van een nieuwe tekst voorzien, maar die stickers zijn tegenwoordig niet meer zichtbaar. Het doel van de actie was om allereerst meer vrouwennamen in de buurt te krijgen, want de straten zijn nu alleen naar mannen vernoemd.

Van de vijftien buurtbewoners, die ik samen met mijn medestudenten gesproken heb, kon het grootste deel deze actie niet waarderen. Eén buurtbewoonster, die geboren en getogen is in Transvaal, gaf aan dat ze het

⁷⁹ ‘Allerleids’, *Leidsche Courant*.

⁸⁰ ‘Vrijheidsstrijders in straatnamenregister’, *Leidsch Dagblad* (12 juli 1979) 4; Mooijaart e.a., *Straatnamen in Leiden*, 111.

⁸¹ In het komende hoofdstuk komen enkele buurtbewoners aan het woord. Tijdens het schrijven van mijn scriptie werd duidelijk dat aanvullende informatie (bijvoorbeeld iemands leeftijd of wanneer ze in de buurt zijn komen wonen) over de buurtbewoners in mijn aantekeningen ontbrak. Deze informatie was interessant geweest om een beter beeld te kunnen schetsen van de huidige bewoners van de Transvaalbuurt. In een volgend onderzoek, waarin *oral history* als onderzoeksmethode een grote rol speelt, wil ik aan deze basis meer aandacht besteden.

veranderen van onderschriften zag als het uitgummen van het verleden. Ze deelde deze mening met meerdere bewoners. Uit de meeste gesprekken kwam naar voren dat de buurtbewoners de daden van de Boerengeneraals afkeurden, maar dat zij niet wilden dat ‘hun’ straatnamen gewijzigd zouden worden. De buurtbewoners zijn namelijk gehecht aan hun straatnamen. Eén bewoner verwoordde het als volgt: ‘Als ik in een straat woon en die naam wordt veranderd, heb ik dan wel echt in die straat gewoond?’⁸²

Het merendeel van de buurtbewoners ziet het hernoemen van straatnamen als een vorm van geschiedvervalsing. Bovendien kan er juist van geleerd worden. Eén van de buurtbewoners vergelijkt de straatnamen met het standbeeld van Coen in Hoorn, dat volgens hem ook niet weggehaald moet worden. Door er een tekstbord bij te plaatsen kan volgens hem het verhaal verteld worden dat hij ‘in Indonesië toen 15.000 Indonesiërs ombracht vanwege de kruiden’.⁸³ Met het weghalen van het standbeeld, zou ook deze onderbelichte kant van het verhaal verloren gaan. De oplossing volgens het merendeel van de gesproken bewoners? Het plaatsen van contextborden. Professionals op dit gebied zouden met de gemeente in gesprek moeten gaan over de tekst die erop moet komen. Hierbij zouden zowel de goede als de slechte daden van een persoon vermeld moeten worden. ‘Als dat slecht is, is het slecht geweest met de huidige normen, en als het niet slecht is geweest dan mag het er ook staan’ vertelt een bewoonster.⁸⁴ Op de borden zelf is er, naast de vermelding van de volledige naam van de historische figuur en een geboorte- en sterftejaar, weinig ruimte voor meer uitleg over het doen en laten van deze persoon. Een interessante oplossing die geopperd werd, was het toevoegen van een QR-link die de bezoeker naar een website kan leiden waarop informatie te vinden is over de geschiedenis van de straat en de historische figuur naar wie de straat is vernoemd.⁸⁵

De Leidse straatnamencommissie ziet ook mogelijkheden in het toevoegen van contextborden. ‘Hernoemen doen we tegenwoordig in feite nooit’, schrijven Marijke Mooijaart en Rudi van Maanen.⁸⁶ De keuze voor een straatnaam valt samen met de historische context: ten tijde van de

⁸² Interview buurtbewoner (31-03-2022).

⁸³ Interview buurtbewoner (25-03-2022).

⁸⁴ Interview met drie buurtbewoners (22-04-2022).

⁸⁵ Interview buurtbewoner (2-06-2022).

⁸⁶ Antwoord Marijke Mooijaart en Rudi van Maanen op in een mail gestelde vragen. Deze reactie is gebaseerd op antwoorden die Mooijaart en Van Maanen uit persoonlijke titel (en niet namens de stratencommissie) geformuleerd hebben.

vernoeming werd het een belangrijk thema gevonden. Deze historische context wil de Leidse straatnamencommissie bewaren. Kort na de Tweede Wereldoorlog werd wel de Nipponstraat vervangen, omdat de naam pijnlijk was voor de mensen die in Japanse interneringskampen hadden gezeten. In tegenstelling tot Goddeeris en Hoff, die kritisch zijn op het plaatsen van uitlegborden, denkt de stratencommissie dat dit wel degelijk zin zal hebben. Mooijaart en Van Maanen erkennen dat de borden niet door iedereen gelezen zullen worden, maar bij diegenen die dat wel doen, zal de tekst zeker bijdragen aan historisch besef. Informatieborden kunnen volgens hen eventueel per thema of buurt toelichting bieden waarom men in een bepaalde periode voor een bepaald thema heeft gekozen. Het probleem van uitlegborden wordt ook tussen de regels door genoemd in hun antwoorden, namelijk dat het 'aan een maximale lengte gebonden' is, waardoor 'alleen de allernoodzakelijkste informatie' kan worden gegeven. Maar dan luidt natuurlijk weer de vraag: wie bepaalt wat dit 'allernoodzakelijkste' inhoudt?

Conclusie

Als dit onderzoek iets heeft aangetoond, is het dat overblijfselen van het verleden in de openbare ruimte, zoals standbeelden en straatnamen, in constant dialoog zijn met het heden. Normen en waarden die aan verandering onderhevig zijn, bepalen hoe hiermee omgegaan wordt. In dit artikel is gekeken naar het fenomeen van de Transvaalbuurt in Nederland, met als *case-study* de gelijknamige wijk in Leiden. De tientallen buurten verschillen in grootte, maar hebben gemeen dat ze rond 1900 zijn opgericht en zijn vernoemd naar de Boerenrepublieken in Zuid-Afrika, die tegen ieders verwachting Groot-Brittannië versloegen tijdens de Eerste Boerenoorlog. Ontstaan in een tijd waarin het koloniale verleden van Nederland verheerlijkt werd, stonden de straatnamen later op verschillende momenten in de afgelopen honderd jaar ter discussie. Zoals is gebleken, is hier door steden uiteenlopend op gereageerd.

Het verwijderen of hernoemen van koloniale eerbetonen is één van de drie omgangsvormen die in de literatuur wordt genoemd. Als de openbare ruimte gezien wordt als een plek die voor iedereen vrij toegankelijk is en weerspiegelt waar de samenleving waarde aan hecht, waarom vertelt deze dan nog een eenzijdig en verouderd verhaal? De tweede omgangsvorm is niets veranderen aan de status quo, omdat ze toch een bepaalde trots voor een

gedeeld verleden uitdragen. Bovendien zou er volgens Reynebeau geen beginnen aan zijn. Het plaatsen van contextborden lijkt de meest populaire oplossing te zijn, maar hier zitten haken en ogen aan. Sommige mensen zullen langslopen zonder het bord op te merken en ook de inhoud van de tekst zelf is niet eenduidig: wie 'verdient' een tekstbord en komen hier enkel slechte daden op te staan?

In de meeste gevallen werden omstreden straatnamen niet hernoemd vanwege de ingrijpende consequenties die het met zich meebrengt. Wel was het gebruikelijk om nieuwe perspectieven, zoals de namen van vrijheidsstrijders, toe te voegen aan het straatbeeld of dunbevolkte delen van straten te hernoemen waar bijna niemand woonde. Amsterdam is een uitzondering op de regel, want daar werden de druk bewoonde Louis Bothastraat en Pretoriusplein, respectievelijk Albert Luthulistraat en Steve Bikoplein, als steunbetuiging aan de ANC hernoemd. Tegen deze naamswijziging werd geprotesteerd, omdat daarmee de herinnering aan de Joodse bewoners van de Transvaalbuurt ook verloren zou gaan. Het compromis: de toevoeging van een extra bord onder het nieuwe straatnaambord met de tekst 'voorheen Louis Bothastraat'.

In Leiden was het 'communist' Knuttel die als eerste tevergeefs kritiek formuleerde op de straatnamen tijdens een gemeenteraadsvergadering in Leiden, omdat ze volgens hem het Nederlandse koloniale bezit verheerlijkten. De commissie besloot dat het handiger was om één thema aan te houden binnen een wijk. Eind jaren '70 stonden de straatnamen opnieuw ter discussie in Leiden toen de plaatselijke A.N.J.V. een open brief schreef aan het College van Burgemeester en Wethouders met het verzoek de Paul Krugerstraat te wijzigen in de Sowetostraat, naar de bloederige opstand die in 1976 had plaatsgevonden. De Boeren waren volgens deze groep problematisch, omdat ze verantwoordelijk werden gesteld voor hun politiek die de weg vrijmaakte voor Malan's latere apartheidsregime. Het college gaf geen gehoor aan het voorstel, maar besloot de straten van de nieuwe wijk Koppelstein te vernoemen naar verzetsstrijders. Hier kregen onder andere Steve Biko, Martin Luther King en Albert Luthuli een plek.

Wat willen de huidige bewoners van de Leidse Transvaalbuurt dat er met 'hun' straatnamen gebeurt? Ondanks dat een selecte groep van een vijftiental bewoners gesproken is voor dit onderzoek, biedt het toch een inkijkje in hoe zij zich verhouden tot hun straatnamen. Het zou interessant zijn om in een volgend onderzoek met nieuwe buurtbewoners, met uiteenlopende culturele en economische achtergronden, in gesprek te gaan.

Zullen zij er andere ideeën op na houden wat betreft de omgang met deze koloniale eerbetonen?

Uit de gevoerde gesprekken is voor nu in ieder geval op te maken dat de huidige buurtbewoners er overwegend niet veel voor voelen om de straatnamen (of bijpassende onderschriften) te veranderen. Dat zou volgens hen geschiedvervalsing zijn. Hier komt bovendien een persoonlijk element bij kijken, want in de woorden van één van de bewoners: ‘Als ik in een straat woon en die naam wordt veranderd, heb ik dan wel echt in die straat gewoond?’ Het plaatsen van uitlegborden of het uitbreiden van het onderschrift, bijvoorbeeld in de vorm van een website die door middel van een QR-code bezocht kan worden, zou volgens deze bewoners de oplossing zijn om de passant de nodige context te bieden. Van het verleden kan en moet namelijk geleerd worden.

LEIDEN
UNIVERSITY PRESS

Nu beschikbaar bij
Leiden University Press

COLONIAL AND GLOBAL HISTORY THROUGH DUTCH SOURCES – 7

Nederlands kolonialisme van archief tot geschiedschrijving

Een gids voor onderzoekers

ALICIA SCHRIKKER, SANNE RAVENBERGEN,
LENNART BES, POWEL VAN SCHOOTEN &
ANITA VAN DISSEL (RED.)

LEIDEN
UNIVERSITY PRESS

In archieven, bibliotheken en musea over de hele wereld liggen Nederlandse koloniale bronnen. Maar de informatie in dit enorme koloniale archief spreekt niet voor zich. Hoe is dit bronnenmateriaal gevormd en welke gevolgen heeft dat voor historisch onderzoek? Hoe ga je als historicus om met racisme, oriëntalisme en eenzijdigheid in koloniale bronnen? Dit boek biedt handreikingen aan onderzoekers in drie stappen om met dit materiaal om te gaan.

Verspreid door het boek staan ook interviews met historici, archivariissen en conservatoren in binnen- en buitenland die vernieuwend onderzoek doen in, naar, voorbij en tegen het Nederlands koloniale archief. Juist nu digitalisering deze bronnen dichterbij brengt dan ooit, is het belangrijk om ze behoedzaam te benaderen en kritische vragen te blijven stellen. Dit boek helpt je op weg.

**Nederlands kolonialisme van archief tot
geschiedschrijving**
Een gids voor onderzoekers

Redacteuren: Alicia Schrikker, Sanne Ravensbergen,
Lennart Bes, Pouwel van Schooten & Anita van Dissel
€ 29,95 | 9789087284039 | november 2023

Te bestellen via www.lup.nl

Van den Broek, Lubbers en de positie van de minister-president

Maarten Kolpa

Op 30 oktober 1990 stond in *De Telegraaf* het artikel ‘Geheime brieven over de rol van de premier’.¹ De dag erna werd dit onderwerp breed uitgemeten in andere Nederlandse kranten. ‘Vrees voor hoge status premier’ kopte *Het Parool* en ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’ viel in *De Volkskrant* te lezen.² Het was de uitbarsting van een lang sluimerend conflict tussen minister-president Ruud Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek over de toenemende rol die Lubbers in het buitenland ging spelen.

In de media is dit conflict vaak toegeschreven aan de persoonlijkheden van de hoofdrolspelers. ‘Einzelgänger’ Van den Broek kon het niet hebben dat ‘manager’ Lubbers zich overal tegenaan bemoeide.³ In dit artikel volg ik het conflict chronologisch en laat ik zien dat de verklaringen uiteenlopend zijn.

Doordat door de Europese eenwording steeds meer beleidsterreinen een Europese dimensie kregen, stemden bewindspersonen vaker af met collega’s uit andere lidstaten. Dit hield ook in dat Europees beleid meer gecoördineerd diende te worden, waar de coördinerende taak van de minister-president om de hoek kwam kijken. Oorspronkelijk coördineerde het ministerie van Buitenlandse Zaken Europese aangelegenheden, maar nu ontstond hier ook een rol voor de minister-president. Dit was tegen het zere

Veel mensen waren bereid mij te helpen bij het schrijven van dit artikel. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Arendo Joustra, Johan van Merriënboer, Pieter Gerrit Kroeger en de begeleider van de bachelorscriptie waarvan dit artikel een bewerking is: Henk te Velde.

¹ K. Lunshof, ‘Geheime brieven over de rol van de premier’, *De Telegraaf* (30 oktober 1990).

² ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990); Erik van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant*, (31 oktober 1990).

³ L. Ornstein en M. van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartel als een veulen’, *Vrij Nederland* (11 april 1992). Geraadpleegd in het persoonlijke archief van Arendo Joustra, Afdeling Documentatie *Elsevier Weekblad*, Amsterdam (Hierna PAAJ).

been van Van den Broek; hij was van mening dat het coördineren van Europees beleid zijn taak was.

Daarbovenop kwam dat de Europese regeringsleiders vaker bijeenkwamen in de Europese Raad. Hier zat de Nederlandse minister-president ineens aan het haardvuur met de Engelse *Prime Minister* en de Franse *Président*, regeringsleiders die in hun eigen land een volstrekt andere status hadden dan de Nederlandse minister-president.

Van den Broek was van mening dat dit onverenigbaar was met het Nederlandse politieke systeem, waar de minister-president eerste ondergelijken was binnen een collegiaal bestuur, de ministerraad. Zodoende werd deze episode een belangrijk moment in de transformatie van anonieme ‘voorzitter van de ministerraad’ naar de machtige(re) minister-president die wij anno 2023 kennen. Ook in kranten ontstond een levendig debat of Van den Broek door ‘met de grondwet in de hand zichzelf op te dringen als reisleader’ er een juiste lezing op de grondwet, of een te beperkte blik van de nieuwe (inter)nationale politiek op nahield.⁴

Er is in deze casus bovendien sprake van een partijpolitek element. Lubbers was als minister-president niet alleen de meerdere van Van den Broek, maar ook als partijleider van het CDA. Ook toen Lubbers fractievoorzitter en Van den Broek kamerlid was, bestond een hiërarchische relatie tussen beiden. Lubbers heeft gesuggereerd dat het voor lange tijd boven Van den Broek staan de reden was dat laatstgenoemde zo beschermend was over zijn portefeuille.⁵

Voor dit artikel is gebruikt gemaakt van kranten, de handelingen van de Tweede Kamer en archiefstukken van de ministerraad en de bewindspersonen. Daarnaast is gesproken of gecorrespondeerd met direct betrokkenen.

⁴ P. Dankert ‘Een Europese minister-president’ in: R. Ammerlaan red., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn 1994) 94-100: 100.

⁵ T. Brinkel, *Haagse Jaren, De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam 2020) 241-242.

Onderlinge verhoudingen en gelekte brieven

De eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog opereerde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken vrij autonoom.⁶ Een cruciaal verschil ten opzichte van andere ministeries was dat invloed van de minister-president beperkt bleef op het gebied van de buitenlandpolitiek.⁷ Dit veranderende door het toenemende gewicht van de Europese Raad vanaf de jaren tachtig. In de Europese Raad spraken de regeringsleiders van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) elkaar – aanvankelijk nogal informeel – over de strategische zaken rondom Europese integratie. Zij werden hierbij vergezeld door hun minister van Buitenlandse Zaken. Dit was voor Nederland een mooi compromis: de minister-president kon met diens gelijken praten, maar de ministerieel verantwoordelijke was óók aanwezig. Minister-president Dries van Agt (CDA) betoogde in 1978 dat hoewel de minister-president zich niet aan de vergaderingen van de Europese Raad behoefde te onttrekken, hij wel oog moest hebben voor de ‘verantwoordelijkheid van de Minister van Buitenlandse Zaken tegenover de Staten-Generaal’.⁸ Het was wel zo dat ‘wanneer het Europees beleid moet worden verklaard en verdedigd als onderdeel van het algemeen regeringsbeleid, ook de Minister-President in het parlement het woord voert.’⁹

In 1982 werd Van Agt opgevolgd door Ruud Lubbers (CDA), die minister-president werd in een kabinet met de VVD. Hans van den Broek werd in dit Kabinet-Lubbers I minister van Buitenlandse Zaken, nadat hij in het ‘vechtkabinet’ Van Agt II staatssecretaris op hetzelfde ministerie was geweest. Toen in 1986 het Kabinet-Lubbers II geformeerd werd, bleef Van den Broek aan als minister van Buitenlandse Zaken.

⁶ PAAJ J. Vis, ‘Komst ‘kanselier’ Lubbers wekt toorn van Thorbecke’, *Het Financiële Dagblad*, (12 november 1990).

⁷ Ibidem.

⁸ ‘Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad’, kamerstuk 15 424, 22 december 1978.

⁹ Ibidem.

Afbeelding 1: Hans van den Broek (links) en Ruud Lubbers (rechts) op 4 juni 1991 in de Tweede Kamer.

(Foto NRC Handelsblad/Rien Zilvold).

In dit kabinet kwamen Van den Broek en Lubbers voor het eerst openlijk in conflict, over de Erasmusprijs. Deze oeuvreprijs zou in 1986 worden toegekend aan de Tsjechoslowaakse organisatie Charta 77. Deze beweging had als doelstelling de mensenrechten in Tsjechoslowakije te verdedigen en kwam hierdoor in conflict met de communistische regering van dat land. Van den Broek vond de toekenning van de prijs dan ook een inmenging in de binnenlandse politiek van een ander land en hierom onwenselijk.¹⁰ Lubbers bedacht als compromis om de prijs aan Charta 77 medeoprichter Václav Havel toe te kennen. Hiermee was de kous nog niet af: de speech die Havel had geschreven en die namens hem zou worden opgedragen bij de uitreiking van de prijs was volgens Van den Broek te politiek getint, zeker gezien de aanwezigheid van koningin Beatrix.¹¹ De Tweede Kamer debatteerde over het voorval op 21 oktober 1986, net toen Van den Broek op bezoek was in Indonesië. Ruud Lubbers verving hem en gaf onder druk toe aan de wens van de Kamer om de speech integraal voor te laten lezen. Toen Van den Broek terug was in Nederland en het verloop

¹⁰ Theo Brinkel in gesprek met de auteur, 13 april 2022.

¹¹ 'Van den Broek had fouten volmondig moeten toegeven', *NRC* (29 oktober 1986).

van het debat hem ter ore kwam, ontplofte hij.¹² Hij stuurde een briefje waarin stond dat hij de lijn zoals vertolkte door Lubbers volgde, maar heel overtuigd was het niet.¹³ PvdA-Kamerlid Van Traa merkte op dat het een ‘zuinig briefje’ was en vroeg nog een debat aan, dat de regeringspartijen CDA en VVD niet steunden.¹⁴ De suggestie werd gewekt dat Van den Broek het eigenlijk nog steeds niet eens was met de beslissing, maar dat hij niets anders kon dan toegeven aan de woorden die Lubbers namens hem had uitgesproken.

Een ander aspect dat de verhoudingen verslechterde tussen Van den Broek en Lubbers was de weigering van Van den Broek om in 1989 te verhuizen naar het ministerie van Justitie. Lubbers bracht dit als een mogelijkheid voor Van den Broek om zijn horizon te verbreden in aanloop naar een mogelijk partijleiderschap, maar het zou hem ook niet slecht uit zijn gekomen om een minister van Buitenlandse Zaken te hebben die een flexibelere houding had ten opzichte van de onderlinge rolverdeling. De weigering van Van den Broek om naar Justitie te gaan kwam de relatie niet ten goede.¹⁵ Lubbers zelf zou later stellen dat het besluit van Van den Broek om te blijven zitten ‘zou doorwerken in onze verhouding in het derde kabinet’.¹⁶ Daarnaast zorgde het steevast ‘meedenken’ van Lubbers over dossiers van de vakminister voor ergernis bij Van den Broek, maar niet bij hem alleen. Ook minister van Financiën Ruding kreeg hier op termijn schoon genoeg van.¹⁷

In de derde termijn van Lubbers en Van den Broek zou het meningsverschil het meest op de voorgrond komen. Dit was onder andere een gevolg van één specifieke zin in het regeerakkoord van het nieuwe Kabinet-Lubbers III. Hier was te lezen dat het van belang was:

om in de komende kabinetsperiode een breed politiek overleg - d.w.z. overleg niet alleen tussen CDA en PvdA, maar tussen de fracties in de Tweede Kamer - te bevorderen om na te gaan welke

¹² J. Tromp, ‘En wiesch de handen...’, *Haagse Post*, (14 februari 1987).

¹³ ‘Van den Broek laat niet veel los over Havel’, *AD* (29 oktober 1986).

¹⁴ ‘Van den Broek had fouten volmondig moeten toegeven’, *NRC* (29 oktober 1986).

¹⁵ J. Stam en P.G. Kroeger, *De rogge staat er dun bij, macht en verval in het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 242-243, Onno Ruding in een brief aan de auteur, 13 april 2023.

¹⁶ Brinkel, *Haagse Jaren*, 241.

¹⁷ H.O.C.R. Ruding, *Balans, het ging om meer dan geld alleen, memoires* (Den Haag 2020) 386.

grondwetswijzigingen en/of op welke andere manieren een aantal vernieuwingen, c.q. verbeteringen kunnen worden aangebracht op staatkundig en staatsrechtelijk gebied.¹⁸

Dit ‘breed politiek overleg’ ging van start met een commissie onder leiding van Kamervoorzitter Wim Deetman (CDA). Het doel van deze commissie was de vraagpunten in kaart te brengen die behandeld en onderzocht moesten worden. Hierom werd ook wel gesproken over de ‘vraagpuntencommissie’. Eén van de aspecten die volgens de vraagpuntencommissie onderzocht zou gaan worden, was de positie van de minister-president in de context van de verdere Europese integratie.¹⁹ Dit stond aanvankelijk niet als vraagpunt uit, maar nadat Deetman deze suggestie kreeg van Lubbers werd dit alsnog toegevoegd.²⁰

In deze context werd ook in het kabinet over de Nederlandse bestuurlijke praktijk nagedacht. In een discussiestuk afkomstig van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd gesuggereerd om in het reglement van orde van de ministerraad op te nemen dat de minister-president de hoofdlijnen van het buitenlands beleid zou bepalen.²¹ Ook zou de minister-president op Europese topconferenties beslissingen moeten kunnen nemen waar de andere ministers zich aan moeten conformeren.²² Ien Dales (PvdA), die als minister van Binnenlandse Zaken binnen het kabinet verantwoordelijk was voor bestuurlijke vernieuwing, was zelf geen voorstander van een verdere uitbreiding van het ambt van de minister-president, maar wilde een uitzondering maken op het gebied van Europese integratie.²³ Ze onderkende dat een dergelijke vergroting van de positie van de minister-president niet binnen het Nederlandse staatsbestel paste, maar had ook oog voor het toegenomen belang van topconferenties.²⁴

Van den Broek reageerde hier op 23 augustus 1990 op middels een brief aan Lubbers en Dales.²⁵ Hij wees erop dat volgens de grondwet de

¹⁸ ‘Kabinetscrisis en formatie 1989’, Kamerstuk 21 132, 26 oktober 1989.

¹⁹ ‘Brief van Kamervoorzitter Deetman aan de Tweede Kamer’, kamerstuk 21 427, 16 november 1990.

²⁰ Wim Deetman in gesprek met de auteur, 12 mei 2023.

²¹ PAAJ, ‘De positie van de minister-president’, CW90/1/ U20, 9 juli 1990.

²² ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990).

²³ ‘Een paardenmiddel’, *Trouw* (31 oktober 1990).

²⁴ Ibidem; ‘Premier heeft genoeg armslag’, *Trouw* (1 november 1990).

²⁵ PAAJ, Brief van minister Hans van den Broek aan de minister-president en de minister van Binnenlandse Zaken, 23 augustus 1990.

premier niet meer was dan de voorzitter van de ministerraad die de eenheid van het beleid diende te bevorderen. Hierom zou voor de voorgestelde taakverdeling volgens hem een grondwetswijziging benodigd zijn. Een proces waarvan hij wist dat het jaren zou duren. Twee maanden later reageerde Lubbers hierop.²⁶ Volgens hem was een grondwetswijziging niet nodig; de minister-president werkte immers ‘complementair’ aan het werk van de minister van Buitenlandse Zaken. Wel moest er volgens hem goed gekeken worden naar de veranderde internationale praktijk. Zo moest er worden voorkomen dat ‘de minister-president in vergelijking met collega’s in het buitenland (...) gehandicapt wordt in informatie, contacten, presentatie, status etc.’. Er moest worden gewerkt aan een werkwijze waarin een ‘goede maatvoering’ en een ‘praktisch evenwicht’ bereikt werd.

Van den Broek reageerde hier tien dagen later furieus op. Hij herhaalde dat meer bewegingsvrijheid voor de minister-president slechts mogelijk was door ‘middel van wijziging van de vigerende Grondwet en niet middels nieuwe afspraken in kaders van “goede maatvoering.”’²⁷ ‘De vraag is of versterking van de rol van de Minister-President in onze staatkundige en politieke traditie past. Hoe dit ook zij, er bestaat, dunkt mij, geen behoefte aan sluipende verschuivingen, die onduidelijkheid creëren rond de ministeriële verantwoordelijkheid, met alle gevolgen van dien.’²⁸ Hij concludeerde dat Lubbers een ‘zodanig onduidelijke situatie creëert ten aanzien van mijn taak en de daarbij behorende ministeriële verantwoordelijkheid, dat een en ander, binnen het kader van de bestaande constitutionele praktijk, voor mij niet aanvaardbaar is.’²⁹

Van den Broek schreef zijn brief van 25 oktober 1990 met als doel een piketpaaltje te slaan.³⁰ Dit moest voorkomen dat er ‘sluipende verschuivingen’ plaats zouden vinden in de relatie tussen de minister-president en de vakministers.³¹ Hij waarschuwde ervoor dat de *primus inter*

²⁶ PAAJ, Brief van de minister-president aan de ministerraad, 15 oktober 1990.

²⁷ E. van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant* (31 oktober 1990).

²⁸ PAAJ, Brief van minister Van den Broek aan de ministerraad, (25 oktober 1990).

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

³¹ ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990).

pares langzaam wordt ingewisseld voor een *primus dominus*, en door de briefwisseling bleef dit onderwerp op de agenda staan.³²

Vijf dagen na deze laatste brief van Van den Broek verscheen er in *De Telegraaf* een artikel over de briefwisseling.³³ De dag erna kwamen er ook artikelen in de andere landelijke kranten.³⁴ Zeker het ‘niet aanvaardbaar’ dat Van den Broek in de gelekte brieven uitsprak, kreeg veel aandacht. Het is waarschijnlijker dat Van den Broek zich binnen de onderhandeling stevig wilde positioneren, dan dat hij daadwerkelijk van plan was om zijn ontslag in te dienen.³⁵

Op het moment dat de gelekte briefwisseling in de krant stond, bevond minister Van den Broek zich in Ierland, waar hij koningin Beatrix vergezelde bij haar staatsbezoek. De dag erna verving Lubbers hem in de Tweede Kamer tijdens een debat over een recente topconferentie van de Europese Gemeenschap als minister van Buitenlandse Zaken. Verschillende Kamerleden wilden ook vragen stellen over de naar buiten gekomen briefwisseling. Iets dat Deetman (CDA) zoveel mogelijk probeerde te voorkomen.³⁶ Hij beredeneerde dat dit debat ging over een EG-top, en dat spreken over de ‘competentiestrijd’ maar moest gebeuren in een apart debat.³⁷

Kamerlid Van Mierlo (D66) maakte er voornamelijk een punt van. Hij sprak van een ‘structureel probleem’.³⁸ Hij maakte een duidelijk onderscheid tussen enerzijds het acute probleem van de briefwisseling in het openbaar en het structurele staatkundige probleem anderzijds. Over het eerste zei hij dat dit erg zou zijn als ‘het buitenland blijft denken dat er bijvoorbeeld iets mis is met het gezag waarmee de minister-president of de

³² De termen *primus inter pares* (eerst onder diens gelijken) en *primus dominus* (bovenbaas) worden vaker gebruikt in de context van de positie van de minister-president; PAAJ, Brief van minister Van den Broek aan de ministerraad, 25 oktober 1990.

³³ K. Lunshof, ‘Geheime brieven over de rol van de premier’, *De Telegraaf* (30 oktober 1990).

³⁴ Bv. ‘Vrees voor hoge status premier’, *Het Parool* (31 oktober 1990); E. van Venetië, ‘Van den Broek valt over grote rol Lubbers in buitenlandse politiek’, *De Volkskrant* (31 oktober 1990).

³⁵ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

³⁶ ‘Lubbers is bereid tot toelichting op discussie met Van den Broek’, *NRC* (1 november 1990).

³⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 31 oktober 1990 17-874.

³⁸ Ibidem, 17-864.

minister van Buitenlandse Zaken spreekt.³⁹ Kamerlid Weisglas (VVD) sprak dan wel van een ‘knallende ruzie’, voor Lubbers was het niet meer dan een ‘vermeende discussie’.⁴⁰ Overigens zag Lubbers ervan af om zich als minister van Buitenlandse Zaken *ad interim* uit te laten over diens verhouding tot de minister-president.⁴¹

De hoogste ambtenaren van beide ministeries hebben pogingen gedaan om Van den Broek en Lubbers nader tot elkaar te brengen.⁴² Er bleek echter niet veel beweging mogelijk. Voor Van den Broek was elk compromis al een ‘sluipende verschuiving’ en hierom hield hij zijn poot stijf.⁴³ Hierna werd het onderwerp in de ijskast gezet, gezien het vermoeden dat ‘een gesprek eerder tot een verscherping van de tegenstellingen leidt’.⁴⁴

In zijn memoires legt Lubbers uit dat Van den Broek zich baseert ‘op een grondwet van een eeuw geleden, die geschreven is in een situatie waarin de minister van Buitenlandse Zaken, en hij alleen, verantwoordelijk is voor de betrekkingen met het buitenland’.⁴⁵ Volgens Van den Broek was de grondwetswijziging van 1983 puur een codificatie van de politieke praktijk van destijds, volgens Lubbers was er in deze grondwet echt iets veranderd in de verhouding tussen premier en vakminister.

Op 2 november werd er vergaderd in de ministerraad over dit onderwerp.⁴⁶ De boodschap voor de buitenwereld werd dat er geen acuut probleem was, maar dat het op lange termijn er wel één zou kunnen worden.⁴⁷ Dit was ook de strekking van de regeringsbrief die in naam van Lubbers richting de Tweede Kamer ging. Over de positie van de minister-president ‘kan ik meedelen dat er terzake geen sprake is van enig probleem’.⁴⁸

Tijdens het debat vielen Kamerleden voornamelijk over de opmerking in de brief van Lubbers dat hij ook op het gebied van ‘status’

³⁹ Ibidem, 17-853.

⁴⁰ Ibidem, 17-874.

⁴¹ Ibidem, 17-874 – 17-875; Lubbers heeft genoeg armslag, *Trouw* (1 oktober 1990).

⁴² Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022; B. Bot, *Achteraf Bezien, memoires van een diplomaat en politicus* (Amsterdam 2016) 185.

⁴³ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁴⁴ ‘Oplossing conflict Lubbers en Van den Broek blijft uit’, *De Telegraaf* (6 november 1990).

⁴⁵ Brinkel, *Haagse Jaren*, 286.

⁴⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Archieven van de Raad van Ministers 1823-1996 (hierna: NA, AMR), inv. Nr. 2.02.05.02.5825, notulen ministerraad 2 november 1990.

⁴⁷ Handelingen van de Tweede Kamer, 8 november 1990 21-1124 – 21-1133.

⁴⁸ Ibidem.

gehandicapt zou zijn in het buitenland. GroenLinks-Kamerlid Ria Beckers haalde de uitspraak van CPN-kamerlid Marcus Bakker aan: 'in Nederland is geen plaats voor een zonnegod, ook al is die zonnegod op internationaal niveau maar een halfgodje.'⁴⁹

Van den Broek hield zelf de door hem met Lubbers besproken lijn goed vast. Wel keek hij naar de toekomst en sprak hij uit dat als er nieuwe afspraken zouden komen, 'de toets zal zijn of ik, (...), mijn individuele, politieke verantwoordelijkheid en coördinerende functie voldoende zal kunnen blijven vervullen. Zodra ik het gevoel zou krijgen, dat dit niet meer het geval is, moet deze minister zich beraden'.⁵⁰

De vraagpuntencommissie-Deetman was ondertussen al even bezig, en bevond zich tijdens bovenstaande discussie in de afrondende fase. Op 16 november 1990, iets meer dan twee weken nadat de inmiddels befaamde briefwisseling in de krant had gestaan, bracht de commissie haar rapport uit. Over de positie van de minister-president meldde het rapport dat 'in de jaren zestig (...) de Minister-President bij een Europese top als enige van de regeringsleiders vergezeld [werd] door zijn collega van Buitenlandse Zaken'.⁵¹ Het leidde ertoe dat op het ministerie van Buitenlandse Zaken politiek adviseur Joop van Rijswijk groot 'fout!' aldaar op het rapport schreef.⁵² Hij voegde er correct aan toe dat 'Op alle Europese Raden, die sinds 1974 zijn gehouden, zijn naast alle MP's der lidstaten ook altijd alle M's vertegenwoordigd'.⁵³ De kanttekening die hierbij wel gemaakt moet worden is dat er een duidelijke rolverdeling was tussen minister-president en vakminister. Of, volgens Van den Broek zelf: 'tijdens zo'n copieus diner zwoegen wij, gewone ministers, vaak nog in een zijkamertje over de precieze tekst van het slotcommuniqué'.⁵⁴

⁴⁹ Ibidem, 21-1118.

⁵⁰ Ibidem, 21-1133.

⁵¹ 'Brief van Kamervoorzitter Deetman aan de Tweede Kamer', kamerstuk 21 427, 16 november 1990.

⁵² Nationaal Archief, Den Haag, Persoonlijke archieven van enige bewindslieden van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1952-1998 (hierna NA, PMBZ), inv. Nr 2.05.81.258 'Commentaar op concept-brief MP dd. 8 februari 1991 inzake Commissie-Deetman' (14 februari 1991).

⁵³ NA, PMBZ, inv. Nr 2.05.81.258, 'Conceptbrief-Brief MP aan alle ministers, inzake commissie-Deetman' (8 februari 1991).

⁵⁴ M. ten Hooven, 'Had Lubbers Van den Broek maar op cake getrakteerd', *Trouw* (18 juni 1991).

In de antwoordbrief die Lubbers opstelde richting de Kamer, schreef hij dat het rapport van de commissie Deetman ‘in grote lijnen de instemming heeft van het kabinet.’⁵⁵ Joop van Rijswijk schreef in zijn memorandum aan Van den Broek dat deze instemming in de grote lijn wat hem betreft ‘een te optimistische visie van de MP’ is.⁵⁶ Met name de suggestie in het rapport van de commissie Vraagpunten, dat stelde dat er een ruimer mandaat voor de minister-president zou moeten komen in verband met de Europese Raad, had Van den Broek ‘grote moeite’, benadrukte Van Rijswijk. Hij schreef dat Van den Broek ‘weliswaar voorlopig een “agreement to disagree” aanvaardt, zonder echter een woord terug te nemen van zijn twee “niet aanvaardbaars” van zijn brief van 25 oktober.’⁵⁷ Uiteindelijk besloot Van den Broek de conceptbrief te accepteren: ‘onder voorbehoud van mijn standpunt inzake het welbekende onderwerp, dat tussen U en mij in een uitvoerige briefwisseling is vastgelegd.’⁵⁸

Het was de Commissie-De Koning die tussen 1991 en 1993 aan de slag ging met door de vraagpunten opgestelde onderwerpen. Tijdens de hele werkperiode van deze commissie bleef het onderwerp tussen Van den Broek en Lubbers onbesproken en in de agenda van de ministerraad bleef het punt ‘evaluatie debat in de Tweede Kamer over ministeriële verantwoordelijkheid in de buitenlandse politiek’ op de ‘nog te behandelende onderwerpen’ staan.⁵⁹ Van den Broek had op korte termijn zijn zin gekregen, maar volgens Lubbers was dit slechts een tijdelijke overwinning: ‘Het hele verhaal van Hans, die zei “het kan niet constitutioneel”, daar moest ik om glimlachen, ik dacht, het zal zich wel wijzen en dat is ook gebeurd.’⁶⁰

⁵⁵ NA, PMBZ, inv. Nr. 2.05.81.258 ‘Commentaar op concept-brief MP dd. 8 februari 1991 inzake Commissie-Deetman’ (14 februari 1991).

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ NA, PMBZ, inv. Nr. 2.05.81.258 ‘Brief van minister Van den Broek aan minister-president Lubbers’ (14 februari 1991).

⁵⁹ NA, AMR, inv. Nr. 2.02.05.02.6128 en .6458, Agenda’s Ministerraad 1991 en 1992. Dit agendapunt verwijst naar het debat van 8 november 1990.

⁶⁰ Bob van den Bos in gesprek met Ruud Lubbers, 2 april 2007, geciteerd in: Bob van den Bos, *Mirakel en debacle: de Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Leiden 2008) 320.

Afbeelding 2: Peter van Straaten, 'Nederland in den vreemde' in: *Vrij Nederland* (17 november 1990).

Zwarte Maandag en sluipende verschuivingen

Toch kwam af en toe de briefwisseling weer terug op de voorgrond te staan. Bijvoorbeeld toen Van den Broek en Lubbers zich tegenstrijdig uitlieten over eventueel militair ingrijpen in Suriname. Van den Broek wilde militair ingrijpen niet uitsluiten, Lubbers sloot dit echter bij voorbaat wél uit. In het debat over deze kwestie werd de brievenwisseling van oktober 1990 weer aangehaald, waarin Lubbers onder andere stelde dat de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken 'complementair' aan elkaar moesten werken. VVD-Tweede kamerlid Frits Bolkestein stelde een retorische vraag: 'Was de inspanning sindsdien complementair? Die indruk krijgen wij niet. [...]

In november zei minister Van den Broek zich op zijn positie te zullen beraden als er aan zijn bevoegdheden werd getornd. Welnu, laat hij dat doen. Zo gaat het niet langer.⁶¹ PvdA'er Wöltgens hield zelfs een referaat over hoe het buitenlands beleid steeds minder het primaat van het ministerie van Buitenlandse Zaken werd.⁶² Van den Broek vroeg zich af of:

het een gebrek aan andere argumenten was dat de heer Wöltgens ertoe bewoog om vanavond van de verkeerde plank een dossier te trekken en een heel betoog te houden over het primaat van het buitenlandse beleid en over de coördinatie tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken. {...) als de patronen van de relatie tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken die hij schilderde, inderdaad werkelijkheid werden, dan zou ik geen minister van Buitenlandse Zaken willen zijn.⁶³

In aanloop naar de verdragswijziging van de Europese Gemeenschap die uiteindelijk bij het Verdrag van Maastricht (1992) beklonken zou worden, kwam ook het onderwerp van de Europese Raad sterk naar voren. Lubbers was voorstander van een versterking van de Europese Raad. Hij zag het als de manier om het proces van Europese integratie verder te brengen. Maar Van den Broek zei: 'laten we daar niet aan beginnen, dit betreft het vak van de minister van buitenlandse zaken.'⁶⁴

Volgens Van den Broek leidde de uitbreiding van de Europese Raad tot 'verdere versteking van het democratische deficit'.⁶⁵ Europarlementariër en partijgenoot van Van den Broek Jean Penders vroeg zich hardop af of het te ver ging 'te veronderstellen dat hier de competentiestrijd tussen de premier en de minister van buitenlandse zaken doorheen speelt?'⁶⁶ VVD-Europarlementariër De Vries stelde dat de argumentatie van Van den Broek 'kunstmatig' aandeed, en dat het 'nationale belang niet tot inzet mag worden gemaakt in een conflict tussen de minister van buitenlandse zaken en de

⁶¹ Handelingen van de Tweede Kamer, 4 juni 1991 87-4903.

⁶² Ibidem, 87-4900 – 87-4901.

⁶³ Ibidem, 87-4910 – 87-4911.

⁶⁴ Bob van den Bos in gesprek met Ruud Lubbers, 2 april 2007, geciteerd in: Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 320-321.

⁶⁵ J.P. Rehwinkel, *De minister-president, eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991) 218; de term 'democratisch deficit' wordt gebruikt om te verwijzen het gebrek aan democratische legitimiteit bij de Europese instituties.

⁶⁶ H. Nijenhuis, 'Van den Broek isoleert Nederland in EG', *NRC* (15 maart 1991).

premier'.⁶⁷ Van den Broek zelf ontkende uiteraard een relatie tussen zijn standpunt met betrekking tot de Europese Raad en de discussie over de rol van de minister-president in het buitenlands beleid.⁶⁸ Wel gaf hij toe dat hij relatief alleen stond, niet alleen in de Europese Gemeenschap, maar ook steeds meer in het kabinet.⁶⁹ Dit zou uiteindelijk te veel worden, want eind mei 1991 verklaarde een ingewijde 'dat Van den Broek zijn anti-houding tegenover de Europese Raad voor 75 procent heeft bijgesteld'.⁷⁰

Ondertussen ging het werk aan een nieuw Europees verdrag door. Luxemburg was van januari tot juli 1991 voorzitter van de Raad van de Europese Gemeenschap en had een voorstel voorbereid. Van juli tot december 1991 was Nederland de voorzitter. Nederland werkte aan een nieuw verdragsvoorstel, dat de supranationale instituten van de Europese Gemeenschap versterkte. In het Luxemburgse voorstel zou er een zogenaamde pijlerstructuur worden opgetuigd, waarin beleidsterreinen werden verdeeld in één van drie pijlers. In elk van de drie pijlers was er een ander evenwicht tussen supranationaliteit en intergouvernementalisme. In het Nederlandse voorstel zou deze pijlerstructuur in de prullenbak verdwijnen voor één institutioneel raamwerk. Dit werk lag voornamelijk bij de staatssecretaris belast met Europese Zaken: de PvdA'er Pieter Dankert. Staatsrechtelijk was minister Van den Broek dan wel verantwoordelijk, zijn aandacht ging in het jaar 1991 voornamelijk uit naar de oorlog in Joegoslavië.⁷¹ Bob van den Bos heeft opgemerkt dat hier niet alleen sprake was van een zekere portefeuillevreiding binnen het ministerie, maar ook van slechte relaties tussen 'Europeanen' (zij die voornamelijk in verdieping van de Europese integratie geloofden) en 'Atlantici' (voor wie voornamelijk de relatie met de NAVO en in het bijzonder de Verenigde Staten voorop stonden).⁷² Het Nederlandse conceptverdrag kwam van de 'Dankert-club' en

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ R. Meines, 'v.d. Broek: ik ben flexibel genoeg om mij niet te isoleren', *NRC* (19 maart 1991).

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ R. Meines, 'Van den Broek accepteert zwaardere rol EG-leiders', *NRC* (29 mei 1991).

⁷¹ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 323; Theo Koelé in gesprek met de auteur, 26 mei 2022; Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁷² Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 190.

atlanticus Van den Broek was dus ook om die reden niet intensief betrokken, al was het maar om de eenheid te bewaren.⁷³

De uiteindelijke verdediging van dit voorstel lag binnen de Raad van de Europese Gemeenschap wel bij eindverantwoordelijke Van den Broek. Deze verdediging verliep desastreus. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Hurd noteerde in zijn dagboek: ‘we all fall on the new Dutch text. I can wait till the Danes, Luxemburgers, Italians have done their work – even Delors and Genscher desert poor Hans who reacts stubbornly but in the end good humouredly to defeat’.⁷⁴ Uiteindelijk stemde naast Nederland alleen België voor het verdragsvoorstel, en dit was meer uit sympathie dan uit inhoudelijke steun.⁷⁵ ‘We zijn afgegaan als een gieter’, sprak Van den Broek even later de vaderlandse pers toe.⁷⁶ De dag zou de geschiedenisboeken ingaan als ‘Zwarte Maandag’.

De Nederlandse afgang had een belangrijk gevolg voor het buitenlands beleid. Van den Broek bleek niet goed zijn eigen ministerie onder controle te hebben. Zonder slag of stoot trok minister-president Lubbers het project van een nieuw verdrag naar zich toe.⁷⁷ Van den Broek zal het ongetwijfeld hebben doorgehad, maar, dit was niet het moment voor een nieuw competentiegeschil. Hoewel hij had gepoogd om met zijn brief van 25 oktober 1990 een duidelijke stellingname in te nemen, gebeurde er een jaar later precies waarvoor hij vreesde: sluipende verschuivingen in de verantwoordelijkheid voor het buitenlands beleid. Lubbers ging na ‘Zwarte Maandag’ op een tournee langs de Europese hoofdsteden om ‘te redden wat er nog te redden viel’.⁷⁸ In de wandelgangen sprak Lubbers dat hij zichzelf uiteraard wel meer met het conceptakkoord had willen bezighouden, maar gezien de discussie tussen hem en Van den Broek over het primaat in het buitenlands beleid deed hij dat maar niet.⁷⁹ Hier maakte Lubbers zichzelf er te gemakkelijk vanaf. Hij zich helemaal niet zo afzijdig gehouden als hij zelf voorstelde, en dit vervolgens wijten aan de competentiestrijd was dus misplaatst. Van den Bos heeft overtuigend aangetoond dat Lubbers als

⁷³ Ibidem; Bot, *Achteraf Bezien*, 183.

⁷⁴ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 181.

⁷⁵ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁷⁶ Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 3.

⁷⁷ Bot, *Achteraf Bezien*, 183; Theo Koelé in gesprek met de auteur, 26 mei 2022; Auteur in gesprek met Ben Bot, 3 mei 2022.

⁷⁸ M. Kranenburg, ‘Weer onder elkaar’, *NRC* (2 januari 1992).

⁷⁹ Ibidem.

voorzitter van de Europese Raad en minister-president vanaf het prille begin betrokken was bij het conceptverdrag.⁸⁰

‘Maastricht’ had zowel intern als extern een uitwerking op de machtsbalans tussen de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken. Dat Lubbers na ‘Zwarte Maandag’ aan de slag ging met een nieuw voorstel voor ‘Maastricht’ had voornamelijk een interne uitwerking voor de verantwoordelijkheid van de minister van Buitenlandse Zaken: een door Van den Broek zo gevreesde ‘sluipende verschuiving’, waar hij op dat moment echter niets aan kon doen. Er was ook een externe uitwerking. Met het accepteren van een zwaardere rol van de Europese Raad werd er ook formeel meer macht in de handen van de minister-president gelegd. De rechtlijnigheid van Van den Broek heeft velen getergd, maar hij was wel zo goed in zijn werk dat het in de binnenlandse politiek geen consequenties had voor de duur van zijn ministerschap. Hij kon echter geen stok in het wiel steken van de Europese integratie en zijn eigen stelling dat hij flexibel genoeg was om zichzelf niet te isoleren was dan ook terecht, want onder de druk van de Europese Gemeenschap kon hij niet uit.

Eurocommissaris Van den Broek en tussenpauze Kooijmans

De relletjes tussen Van den Broek en Lubbers stapelden zich op. Het resultaat van deze opeenstapeling van ruzies was dat ze niet samen de eindstreep zouden halen. In februari 1992 zouden Lubbers en Van den Broek een bezoek gaan brengen aan Zuid-Afrika, waar toen nog het apartheidsregime heerste.⁸¹ De reis werd controversieel toen bleek dat de partij van Nelson Mandela, het African National Congress (ANC), niet van tevoren benaderd was over deze reis.⁸² De altijd creatieve Lubbers kwam op het idee om vicepremier en politiek leider van de PvdA Wim Kok dan maar op de reis mee te nemen. Kok lag goed bij het ANC en hij had Mandela al eerder in Amsterdam ontvangen.⁸³ Maar hier ging Van den Broek op zijn strepen staan:

⁸⁰ Overigens suggereerde Piet Dankert iets soortgelijks als Lubbers: P. Dankert ‘Een Europese minister-president’ in: Ammerlaan (red) *Afscheid van Ruud Lubbers* 94-100: 96; Van den Bos, *Mirakel en debacle*.

⁸¹ ‘Premier Lubbers naar Z-Afrika’, *NRC* (3 januari 1992).

⁸² ‘ANC boos over bezoek van Lubbers’, *Het Parool* (10 januari 1992).

⁸³ M. Krop, *Wim Kok, Een leven op eigen kracht, voor zijn mensen 1938-1994* (Amsterdam 2019) 245.

‘ik treed liever af dan als derde man mee te moeten’, liet hij zijn collega’s in de ministerraad weten.⁸⁴ Pas toen Lubbers druk op Van den Broek uitoefende, zwichtte hij: ‘uiteindelijk heb ik tegen de minister-president gezegd: (...) als jij vindt dat het zo moet, dan moet het maar. Ik heb gebogen voor de binnenlandse politieke realiteit’.⁸⁵

Elco Brinkman, die als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer regelmatig met Lubbers overlegde, beweerde in zijn dagboek dat Lubbers zelfs overwoog om af te treden om de conflicten.⁸⁶ Brinkman zelf was hier verbaasd om – hij verwachtte dat het ontslag van Van den Broek zou volgen – maar Lubbers vond dit onterecht: hij bood Van den Broek uiteindelijk een derde termijn aan. Van den Broeks particuliere secretaris memoreerde dat ‘Hans zich wel afvroeg of Lubbers hem weg wilde hebben’.⁸⁷ Zover is het echter nooit gekomen. Later bedenkt Brinkman zich dat Lubbers misschien ook wel hoopte dat Brinkman na de bovenstaande mededing met Van den Broek ging praten om hem tot ontslag over te halen.⁸⁸

Uiteindelijk was dit niet nodig: Frans Andriessen, die sinds 1981 in de Europese Commissie diende, deelde mee dat hij niet beschikbaar was voor een nieuwe termijn.⁸⁹ Van den Broek had wel oren naar deze functie. Op 15 december 1992 werd de nominatie van Van den Broek bekend gemaakt.⁹⁰ Ben Bot, die met Van den Broek samenwerkte als secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, noemde de nominatie voor Van den Broek: ‘een geschenk uit de hemel’.⁹¹ Met opgeheven hoofd kon Van den Broek Den Haag verlaten. Als opvolger van Van den Broek werd Pieter Kooijmans benaderd. De hoogleraar volkenkunde was eerder in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) staatssecretaris van Buitenlandse Zaken geweest, dus was bekend met de Haagse politiek. Hij was ook iemand die een stuk flexibeler stond tegenover het vraagstuk van ministeriële

⁸⁴ J. Jansen en A. Joustra, ‘Soms krijg je te veel lof, soms te weinig’, *Elsevier* (21 maart 1992).

⁸⁵ PAAJ, L. Ornstein en M. van Weezel, ‘Van den Broek kan de wereld weer aan, dartel als een veulen’, *Vrij Nederland* (11 april 1992).

⁸⁶ E. Brinkman, *Bouwen en bewaren, memoires* (Amsterdam 2019) 213.

⁸⁷ Pieter de Gooijer in gesprek met de auteur, 26 april 2022.

⁸⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Archief van L.C. Brinkman 1979-2019, inv. nr. 2.21.460.46.

⁸⁹ Brinkel, *Haagse jaren*, 286.

⁹⁰ J. van der Ven, ‘Vertrek verbaasd intimi niet’, *Het Parool* (15 december 1992).

⁹¹ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

verantwoordelijkheid. Als minister ‘die ook maar was komen aanwaaien’ voelde hij geen grote behoefte om ‘met de grondwet in de hand zichzelf op te dringen als reisleader’.⁹² Al bij zijn aantreden sprak hij in de *Mare* dat het niet zo kon zijn dat Lubbers in de Europese Raad moest zeggen: ‘oh nee, hier ben ik niet bevoegd, ik moet even mijn minister van buitenlandse zaken bellen’.⁹³

De commissie-De Koning was ondertussen nog steeds bezig met het onderzoek naar de bestuurlijke vernieuwing. Drie maanden na het vertrek van Van den Broek en het aantreden van Kooijmans bracht de commissie haar rapport uit: *Het bestel bijgesteld*. In dit rapport was de aanbeveling opgenomen om aan het reglement van orde van de ministerraad het volgende artikel toe te voegen:

De Minister-President kan, in afwijking van het tweede lid, als lid van de Europese Raad en van de Raad van Ministers van de Europese Gemeenschap in de samenstelling van staatshoofden en regeringsleiders zo nodig, indien mogelijk na overleg en in overeenstemming met de Minister van Buitenlandse Zaken, handelen in afwijking van een besluit van de ministerraad.⁹⁴

Bij de bespreking van het rapport van de commissie-De Koning moet worden opgemerkt dat de timing van dit alles nogal gunstig is verlopen voor minister-president Lubbers. Drie maanden nadat Van den Broek vertrok, kwam bovenstaand voorstel uit. Gezien de manier waarop Van den Broek reageerde op de kabinetsreactie op de vraagpuntencommissie, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij bovenstaande makkelijk de ministerraad had laten passeren. Maar met Kooijmans in de gelederen ging het kabinet er mee akkoord dat de minister-president contacten mocht onderhouden met buitenlandse leiders zonder daarvoor toestemming te moeten vragen bij de minister van Buitenlandse Zaken. Verder mocht de minister-president afwijken van beslissingen van de eigen ministerraad op een Europese Raad, als hij vervolgens de ministerraad maar kon overtuigen dat hij in de Europese Raad geen andere mogelijkheid

⁹² Ibidem; P. Dankert ‘Een Europese minister-president’.

⁹³ S. Termeer, ‘Minister Kooijmans ziet al weer uit naar het schrijven van een nieuw boek’, *Mare* (14 januari 1993).

⁹⁴ ‘Staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing’, kamerstuk 21 427, april 1993. Zodanig ook verdedigd door Lubbers in het Tweede Kamerdebat over dit rapport, zie: Handelingen van de Tweede Kamer, 4 november 1993, 21-1538 – 21-1540 en 21-1567-1568.

had.⁹⁵ Deze regeringstekst uit 1993 is qua inhoud verschillend van de vorige positie zoals geuit in de brief van Van Agt uit 1978, waar expliciet wordt gesteld dat het lidmaatschap van de minister-president van de Europese Raad begrensd wordt door de collectieve beslissingen van de ministerraad.⁹⁶ Arendo Jousstra merkte op dat deze functie feitelijk al was veroverd door Lubbers. Door het vast te leggen gaf het ook zekerheid voor mogelijke opvolgers van hem, mocht de situatie ooit ontstaan dat er weer een formalistische minister van Buitenlandse Zaken zou komen.⁹⁷

De minister van alle zaken

De minister-president is sluipenderwijs de échte regeringsleider geworden. Ook op het internationaal toneel blijkt dat. ‘Van den Broek zou op deze manier geen minister van Buitenlandse Zaken willen zijn’, stelde zijn latere opvolger Bot.⁹⁸ Net zoals de illustere voorganger Joseph Luns vast niet minister van Buitenlandse Zaken had willen zijn in de positie van Van den Broek. Tijdens het ministerschap van Luns had de minister van Buitenlandse Zaken nóg minder met de minister-president te maken. De minister-president is verworden tot ‘minister van alle zaken’.⁹⁹ In deze sluipende opgang is het conflict tussen Van den Broek en Lubbers interessant, omdat het een uitzondering was: het was allesbehalve sluipend. In de media werd er veel gediscussieerd over de toedracht en over de ideale invulling van dit ambt. Het heeft echter weinig navolging gekregen. Recent nog schreef Henk van der Laan dit toe aan de Tweede Kamer, waar volgens hem weinig interesse getoond wordt om over de gewenste invulling van het ambt na te denken.¹⁰⁰ Dit bleek ook weer aan het begin van de coronapandemie, toen er geruisloos

⁹⁵ ‘Brief van ministers Lubbers en Dales en staatssecretaris De Graaff-Nauta aan de Tweede Kamer’ kamerstuk 21 427, 16 juli 1993; Brinkel, *Haagse Jaren* 287; Jousstra en Venetië, *De geheimen van het torentje*, 195.

⁹⁶ Jousstra en Van Venetië, *De geheimen van het torentje*, 194; ‘Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad’, kamerstuk 15 424, 22 december 1978.

⁹⁷ Jousstra en Van Venetië, *De geheimen van het torentje*, 194-195.

⁹⁸ Ben Bot in gesprek met de auteur, 3 mei 2022.

⁹⁹ J.P. Rehwinkel, ‘Maak van de minister-president geen minister van alle zaken’, *Trouw* (21 november 2019).

¹⁰⁰ H. van der Laan, ‘Minister-president, een vaag omschreven ambt’, *Friesch Dagblad* (4 juni 2022).

een aanpassing werd gedaan aan het reglement van orde, waar de positie van de minister-president weer met een klein stapje werd versterkt.¹⁰¹ Het fascinerende aan het conflict tussen Van den Broek en Lubbers is dat toen de Tweede Kamer er wél over sprak, er eigenlijk vooral gepredikt werd dat het kabinet het intern maar moest oplossen.

De voornaamste aanzet voor het conflict was dat Europees beleid steeds meer een rol ging spelen in alle portefeuilles, waar de coördinerende rol van de minister-president om de hoek kwam kijken. Dat Buitenlandse Zaken lang een ministerie was geweest waar de invloed van de minister-president relatief gering was geweest hielp niet mee.¹⁰² De persoonlijkheden van Lubbers en Van den Broek speelde evenzeer een rol in het conflict. Van den Broek was niet de enige minister die zich ergerde aan het constante meedenken van Lubbers. Van den Broeks formalistische houding zorgde niet alleen voor botsing met Lubbers, ook de Tweede Kamerfractie van het CDA liep er tegen aan.¹⁰³ Waar deze persoonlijkheden wel voor zorgden, is dat deze discussie naar buitenkwam en breed werd uitgelicht. Hierdoor werd dit conflict een belangwekkend onderdeel in de geschiedenis van het ambt van de minister-president.

¹⁰¹ J. van Merriënboer, 'Minister-president van Hollands maaiveld tot Brusselse apenrots', *Ars Aequi* 69:9 (2020) 742-743.

¹⁰² Vis, 'Komst "kanselier" Lubbers wekt toorn Thorbecke'.

¹⁰³ J. Jansen en A. Joustra, 'Soms krijg je te veel lof, soms te weinig', *Elsevier* (21 maart 1992).

Pieter Slaman is universiteitshistoricus aan de Universiteit Leiden met steun van het A.E. Cohenfonds. Daarnaast is hij Universitair Docent Nederlandse Geschiedenis aan dezelfde universiteit. Hij promoveerde op de geschiedenis van studiefinanciering in Nederland bij prof. dr. Willem Otterspeer. Hij was auteur en redacteur van 'In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap'. In 2021 verscheen 'De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020'.

Tessa Ridder is betrokken bij het ontsluitingsproject 'Brieven van Stadhoudersvrouwen' van het Huygens ING. Hier kwam zij in aanraking met de correspondentie van stadhoudersvrouw Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765), die aan de basis staat van haar bachelorscriptie en dit artikel. Na het behalen van haar BA Geschiedenis aan de Universiteit Leiden vervolgde zij haar studie aan de Radboud Universiteit, waar zij momenteel bezig is met het afronden van de MA Geschiedenis en Actualiteit. Haar interesse gaat uit naar de impact van verledenbeelden op het heden en het overbrengen van geschiedverhalen aan een breed publiek. Om verdere ervaring hiermee op te doen heeft zij onder andere stage gelopen bij het NTR-televisieprogramma *Verborgen Verleden*.

Eden Dijkstra (2001) volgt sinds september 2022 de Research Master Ancient History aan de Universiteit Leiden na het behalen van zijn Bachelor geschiedenis (cum laude). Voornaamste interesses binnen oude geschiedenis zijn religieus syncretisme, culturele interacties in de Romeinse provincies en LGBT+ geschiedenis.

Emma Sow (2000) is na het afronden van haar bachelor Geschiedenis begonnen aan de master Publieksgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De aanwezigheid van het verleden, in de vorm van bijvoorbeeld straatnamen zoals in haar artikel te lezen is, in de openbare ruimte fascineert haar. Door een stad lopend vraagt zij zich dan ook af 'Wie was deze persoon en waarom heeft hij een standbeeld gekregen?' of 'Wat vertelt deze gevelsteen over de oorspronkelijke functie van dit gebouw?'. Als bijna afgestudeerde publiekshistorica ontwikkelt ze wandel- en luisterroutes langs (on)zichtbare geschiedenis op straat voor verschillende culturele instanties, zoals het Theo Thijssen Museum en het Stadsarchief Amsterdam.

Maarten Kolpa (1999) studeert Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Maarten is voornamelijk geïnteresseerd in onderwerpen rondom (de geschiedenis van) Nederlandse politiek, internationale betrekkingen en Europese integratie.

Mededelingen

Februari 2024

De eerste editie van 2024 zal gaan over sprookjes, folklore en mythes in de brede zin. Met dit nummer wil de stichting voorbij het West-Europese referentiekader kijken en een gevarieerd beeld geven van (volks)verhalen door de eeuwen heen, hoewel we ook mythen uit dit deel van de wereld aan bod willen laten komen. Onderwerpen die onder andere de revue zullen passeren zijn: de Nederlandse receptie van draken en de Indiase boomgeest yaksha.

Juni 2024

Het nieuwe juninummer zal in het teken staan van 450-jaar Leids Ontzet. Met dit nummer wil *Leidschrift* aandacht geven aan de viering van 3 oktober en de heroïsche gebeurtenissen aangaande deze mythische dag in 1574. Op dit moment zijn historici druk bezig met het schrijven van de artikelen.

Podium

Leidschrift biedt hier een podium aan voor mensen die een bijdrage willen leveren met een artikel of met een brief. Lezers zijn van harte welkom om deze op te sturen over. Ook zijn mensen welkom om verhalen of artikelen over het themanummer op te sturen en met ons te delen. Daarnaast biedt Podium een platform aan studenten voor het publiceren van historische artikelen. Dit kan over uiteenlopende onderwerpen gaan en is geheel vrijblijvend. Ben jij een enthousiaste lezer en wil je een bijdrage leveren aan *Leidschrift* door middel van een artikel, brief of verhaal? Mail dan naar redactie@leidschrift.nl onder vermelding van 'Podium'.

Vrienden van Leidschrift

Wilt u helpen ons blad te ondersteunen, zodat *Leidschrift* historisch onderzoek beschikbaar kan blijven maken voor een groot publiek? Word dan Vriend van Leidschrift! U kunt nu mailen naar: redactie@leidschrift.nl.

Publiceren in Leidschrift

Ben jij student Geschiedenis en beoog jij meer te behalen dan alleen goede cijfers? Dan is publiceren in *Leidschrift* misschien wat voor jou! Wij bieden in elk nummer ruimte voor een studentenartikel. Schrijf je of heb je recentelijk iets geschreven dat bij een van onze aankomende nummers past? Twijfel dan vooral niet om een mail te sturen naar redactie@leidschrift.nl!